

**An analysis of how loneliness is depicted and
the contexts of its creation in Persian novels of the 1990s,
focusing on the theory of Hortolanus et al.
(Case studies: Rahesh, Those Mothers of These Girls, Fire)**

Fatemeh Mivechi^{*}, Nasrin Faghih Malekmarzban^{**}

Majid Houshang^{***}

Abstract

Loneliness and isolation are central themes of the modern era, whose consequences differ greatly from those of solitude and retreat in the classical period and are reconsidered and redefined in modernity. Hurtolanus and his colleagues are among the theorists who have conceptualized and evaluated these notions in the modern world through different components. In the new perspective, loneliness is a mental and cognitive condition linked to other concepts such as intimacy, a sense of belonging, and meaninglessness. The present study aims to examine and analyze three novels—Those Mothers, These Daughters (2018), Fire (2018), and Rahesh (2017)—based on this approach using an analytical-descriptive method. Accordingly, narrative data grounded in the core components of loneliness and isolation are first extracted, and then the manifestations of loneliness, its types, and the contexts in which lonely and isolated characters emerge within the narrative are analyzed. The findings show that the main characters of these novels each experience a form of loneliness, the most prominent of which is emotional

^{*} Ph. D. in Persian Language and Literature, Alzahra University, Tehran, Iran, f.mivechi@alzahra.ac.ir

^{**} Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
(Corresponding Author), nfaghih@alzahra.ac.ir

^{***} Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Alzahra University, Tehran, Iran,
m.houshang@alzahra.ac.ir

Date received: 09/05/2025, Date of acceptance: 15/09/2025

loneliness—particularly within the family—and environmental isolation. The influence of social structure and culture on this loneliness is also a central emphasis throughout these novels. The gap between the characters' religious beliefs and the practical manifestation of religion in society, as well as in the lifestyle portrayed in the narratives, has further deepened their sense of loneliness and isolation and heightened their awareness of it. The treatment of the solitary subject in these novels generally leads to transformation and growth, which reflects the contrast between a purely analytical, dark, and negative perspective in theoretical views and the enlightening, solution-oriented perspective in literary narrative, indicating that the novel, in fact, advances its literary-cultural mission.

Keywords: loneliness, isolation, Hortolanus et al., the novel an madaran in dokhtaran, the novel atash, the novel Rahesh.

Introduction

Loneliness and isolation have always been concerns throughout history. Human loneliness in the classical period is objective (of the type of meditation and seclusion, monasticism, or the nature tourism retreats of 18th-century European romanticism). This form of loneliness has goals or achievements such as purification, worship, love, sorrow over separation, or moral principles, and is therefore valuable. However, loneliness and isolation in the modern era, devoid of these achievements, have been considered important in terms of their context, form, and results. In the tradition of European research, this issue was considered a result of modernity. In Iran, as Iranian culture encountered Western culture, structural and intellectual components gradually changed. These changes became apparent from the late Qajar and especially the Pahlavi period; changes such as the development of cities and increased urbanization, thoughts related to the reform or elimination of religious and cultural beliefs, as well as artistic and literary movements. Although two centuries have passed since Iran's encounter with modernity, there are still aspects of praise and condemnation at the same time. After the changes of modernity and considering the importance of the feeling of loneliness and isolation in human thought and position, this issue has shown its presence in contemporary European and Persian novels. With the leading novels such as *Alien*, *Metamorphosis*, and *Nausea*, loneliness and isolation are expressed as a result of the modernized system and modernity. This research aims to examine and analyze the dimensions of the loneliness of modern man in three contemporary Persian stories, the novels *Rahesh*,

an madaran in dokhtaran, and Atash (related to the 90s), based on the theoretical framework of Hortolanus and his colleagues. These three novels have commonalities due to the loneliness of the main characters and their connection to social and cultural issues, which can be used to answer the question:

In what form and with what contexts is the loneliness of the Iranian man in the 90s expressed in the context of the narrative?

The advantage of this framework is that it considers the loneliness and isolation of modern humans in relation to both individual and situational (social) conditions.

Materials and methods

The research method is descriptive-analytical and library-based.

Discussion and Results

Theoretical framework

Based on the theoretical framework, when an individual's personal network of social relationships is, in some important respects, deficient both quantitatively and qualitatively, the subjective experience of loneliness arises. The following two points are noteworthy in this definition: (1) the criterion for whether a person feels lonely and is to be regarded as lonely is the person's own cognition, perception, and evaluation, and not any external norm or measure; and (2) the quantity of a person's relationships and the feeling of loneliness are two distinct concepts. Social isolation is the other side of this coin and is described as the absence of meaningful social networks. Within the theoretical framework of Hortulanus, which is based on Robert Weiss's theory, two types of loneliness are distinguished that can be understood as a combination of loneliness and isolation: **emotional loneliness** and **social loneliness**.

Emotional loneliness arises from the absence of a unique attachment figure, for example a life partner. Other supportive relationships, such as friendships or the presence of parents, cannot compensate for this particular loss.

Social loneliness, by contrast, stems from not being embedded in a broader network of support; that is, it concerns individuals who have a small network and who experience a lack of meaningful relationships or shared activities with others.

In the discussion of social isolation, one of the key indicators considered in the framework of Hortulanus and his colleagues is the modernization of life and its highly specific context, namely the urban setting. In this perspective, the city and

urban life, as well as the neighborhood and local community, generate a particular form of isolation known as **environmental isolation**. This form of isolation is identified in three ways: (1) the absence of contact, (2) the absence of support within existing contacts, and (3) a negative perception of the environment.

Discussion and Analysis

The analysis of the three novels shows that the most prevalent form of loneliness experienced by the characters is emotional loneliness, which manifests most strongly at the familial level. This is because Iranian society is a semi-traditional, semi-modern society, and in these narratives, this dimension of the problem of loneliness is particularly emphasized. Given this structure, in which family relationships constitute the first and most important network of individuals' social ties, the family also accounts for the largest share of relationships in the narratives of the novels. Qualitative deficiencies in the supportive function of the family and the physical absence of family members—especially in the context of the difficult events depicted in the plots—shape characters who experience loneliness.

By contrast, social loneliness and isolation, to a much lesser extent, constitute the second form of loneliness and are less central in the novels. The salient form of social isolation, identified as environmental isolation, is present in all three works. In the novel **Rahesh**, environmental isolation is discernible in all three of its identified forms, while in the other two novels it is narrated as the feeling of “not being at home” for Sorayya and Ladan. In this way, the urban and environmental setting becomes the structural template for the narrative and for depicting modern loneliness in the novels. According to the narrative analysis, the lonely subject never remains isolated; ultimately, over the course of the plot, they move toward change and cultivate their position and mindset. From this perspective, the dominant plot pattern is one of awareness and transformation. Through repeated retrospection and extensive use of interior monologue, the narratives eventually lead to positive change and growth. Rather than merely presenting the darkness and destructiveness of loneliness, the novels reveal the power and constructive potential of loneliness and portray a beneficial and positive aspect alongside its negative emotional dimensions—a pattern that is only violated in the novel **Atash**.

According to the theoretical framework, the conditions that give rise to loneliness and isolation can take two forms: individual factors, which may relate to personality traits, the nature of support and family relations, or personal life events;

and situational (collective) factors, which may be linked to broader structural conditions of society, such as culture, tradition, beliefs, lifestyle, and the urban environment. In the three novels, individual and situational factors are narrated as follows and can be schematically categorized.

Individual factors:

In **Those Mothers, These Daughters**: major life events (the death of a spouse, pregnancy) and the absence of support from family and relatives.

In **Atash**: the family environment during upbringing, the family's low socioeconomic status, and the lack of support from family and friends.

In **Rahesh**: the absence of support and emotional attachment from the closest life partner (the husband), and the child's specific illness.

Situational factors:

In **Those Mothers, These Daughters**: the stigma of widowhood; a culture of materialism (on the part of secondary characters); environmental isolation and a lack of sense of belonging to place.

In **Atash**: a culture of materialism and a luxurious lifestyle; environmental isolation and a lack of sense of belonging to place.

In **Rahesh**: a culture of materialism; environmental isolation and a lack of sense of belonging to place.

In all three novels, the lonely subject is portrayed in the figure of a female character. Women, by virtue of confronting gender as a culturally constructed category, offer more possibilities for character development. The concept of widowhood carries heavier cultural constraints and connotations for women than for men; similarly, opportunities for financial advancement in a male-dominated environment are more limited for women, as depicted in **Atash**. In **Rahesh**, the character Lia is positioned in relation to the city and environmental issues, which points to themes of ecofeminism and the connection between woman and nature.

Conclusion

Drawing on the analysis of the narrative data in these three novels, social, cultural, and environmental triggers in the production of loneliness (both emotional and social) appear more prominent than individual factors. The three elements of traditional beliefs, a money-oriented culture, and the city are components that, within the process of modernization, bring about fundamental changes in lifestyle

and human experience. In the course of Iran's modernization, these elements also enter into conflict with traditional forces, generating feelings of loneliness and expulsion from collective life, and they emerge as a human problem in the fictional world of 2010s Iranian novels. Consequently, three major factors relate to situational conditions, and one key factor (the lack of support from family members) pertains to individual conditions, indicating a deep connection between selected 2010s novels and broader social issues. The effects of loneliness are also noteworthy in these three novels: in **Those Mothers, These Daughters**, the positive impact of loneliness appears in the form of creating cultural value for oneself (Sorayya's decision to pursue a PhD); in **Atash**, the negative impact of loneliness manifests as suicide; and in **Rahesh**, loneliness is expressed through letting go and finding an alternative in nature and the environment. Another finding of this study is the absence of religion, religiosity, and the influence of divine beliefs in all three novels. Ladan's suicide stands in complete contradiction to religious doctrine; in **Those Mothers, These Daughters**, the husband's death is given a different meaning for Sorayya under the influence of societal beliefs and institutions; and in **Rahesh**, religion is positioned in opposition to modernization and the urban structure.

Bibliography

- Alberti, F. B. (2022). *The history of loneliness: A history of a feeling* (A. Rezaei Bayander, Trans.). Tehran: Bidgol.
- Amirkhani, R. (2017). *Rahesh*. Tehran: Ofogh.
- Bauman, Z. (2005). *Liquid love: On the frailty of human bonds* (E. Sabeti, Trans.). Tehran: Qoqnoos.
- Tankis, F. (2015). *Space, city and social theory* (H. R. Parsi & A. Aflatouni, Trans.). Tehran: University of Tehran Press.
- Soleimani, B. (2018). *Those mothers, these daughters*. Tehran: Qoqnoos.
- Sanapour, H. (2018). *Fire*. Tehran: Cheshmeh.
- Kalantari, A., et al. (2020). *Loneliness in the city: Causes and consequences*. Tehran: Tehran Urban Planning and Research Center.
- Mijuskovic, B. L. (2024). *Loneliness in philosophy, psychology and literature* (V. Golshahi, Trans.). Tehran: Negah.
- Hortulanus, R., et al. (2015). *Social isolation in modern society* (L. Fallahi Sarabi & S. Peyvasteh, Trans.). Tehran: Sociologists Publications.
- Hortulanus, Roelof & et al (2006). *Social Asolation In Modern Society*: Routledge.

131 Abstract

Articles and Essays

- Paya, A. (2008). Critical notes on the experience of Iranian modernity. *Hekmat va Falsafeh*, 4(3), 63–89.
- Fazeli, N. (2003). Has modernity reached an impasse in Iran? *Ketab-e Mah-e Oloum-e Ejtemai*, 75, 24–26.
- Machielse, Anja.(2015). The Heterogeneity of Socially Isolated Older Adults: A Social Isolation Typology. *Journal of Gerontological Social Work*, 58,338–356
- Fromm Reichmann , Frieda. (1959) Loneliness, *Psychiatry*, 22:1, 1-15.
- Giervegd, De Jong(1998). A review of loneliness: Concepts and definitions, determinants and consequences. *Reviews in Clinical Gerontology*, (8), 73-80.
- Giervegd, De Jong & etal. (2006). Loneliness and social isolation. In D. Perlman, & A. Vangelisti (Eds.), *The Cambridge handbook of personal relationships* (pp. 485-500). Cambridge University Press.
- Zavaleta, D & etal. (2017). Measures of Social Isolation. *Social Indicators Research*, 131 (1). pp. 367-391.

واکاوی بازنمود تنهایی و زمینه‌های ایجاد آن در رمان‌های فارسی دهه ۹۰ با تاکید بر نظریه هورتولانوس (مورد مطالعاتی رهش، آن مادران این دختران، آتش)

فاطمه میوه چی *

نسرین فقیه ملک‌مرزبان **، مجید هوشنگی ***

چکیده

تنهایی و انزوا از موضوعات کانونی دوران مدرن است که پیامدهای آن، با دستاوردهای عزلت و خلوت‌گزینی دوران کلاسیک بسیار متفاوت است و در دوران مدرن بازتعریف می‌شود. هورتولانوس و همکارانش از نظریه پردازانی هستند که این مفهوم را در دنیای مدرن با مولفه‌هایی دیگر ارزیابی کرده‌اند. در نگرش جدید، تنهایی وضعیتی ذهنی است که با مفاهیم دیگری چون صمیمیت، احساس تعلق و پوچی پیوند دارد. پژوهش حاضر بر آن است تا سه رمان «آن مادران این دختران» (۱۳۹۷)، «آتش» (۱۳۹۷) و «رهش» (۱۳۹۶) را براساس این رویکرد با روش تحلیلی-توصیفی بررسی و تحلیل کند. براین اساس ابتدا داده‌های روایی مبتنی بر مولفه‌های محوری مفاهیم تنهایی و انزوا جدا شده و سپس نمود تنهایی، انواع و زمینه‌های ظهور شخصیت‌های تنها و منزوی در روایت تحلیل شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد شخصیت‌های اصلی این رمان‌ها هریک گونه‌ای از تنهایی را تجربه می‌کنند که مهمترین نمود آن تنهایی عاطفی به‌ویژه در خانواده و انزوای محیطی است. تاثیر ساختار جامعه و فرهنگ در این تنهایی، تأکیدی ویژه در این رمان‌هاست. اختلاف میان باورهای

* دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران، F.mivechy@alzahra.ac.ir

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
nfaghih@alzahra.ac.ir

*** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران،
m.houshanghi@alzahra.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۴

دینی شخصیت‌ها و نمود عملی دین در جامعه و سبک زندگی روایت‌شده در رمان نیز سبب شده است که تنهایی و انزوا برای شخصیت‌ها برجسته باشند. پرداخت سوژه تنها، در این رمان‌ها غالباً به تغییر و رشد منتهی می‌شود که بیانگر تفاوت نگاه تحلیلی صرف و منفی در نظریات و نگاه روشنگر و راه‌گشا در روایت ادبی است و درحقیقت رمان درجهت رسالت ادبی-فرهنگی خود گام برمی‌دارد.

کلیدواژه‌ها: تنهایی، هورتولانوس و همکاران، رمان آن مادران این دختران، رمان آتش، رمان رهش.

۱. مقدمه و بیان مسأله

تنهایی و انزوا دغدغه‌ای است که از تفکر دوره کلاسیک به دوره معاصر منتقل شده است. تنهایی بشر، در دوره کلاسیک عینی و فیزیکی است (از نوع مراقبه و عزلت، رهبانیت یا خلوت‌های طبیعت‌گردی رمانتیک‌های قرن هجدهم اروپا). این شکل از تنهایی ذهنی، با توجه به اینکه هدف یا دستاوردی متعالی چون مراقبه و تزکیه، پرستش آفریدگار، عشق و غم خوشایند فراق یا اصلی اخلاقی به همراه دارد، به شکل زخم و درد روحی نگریسته نمی‌شود و تمرکز توصیفات بیشتر بر همان دستاورد و هدف است. اما تنهایی و انزوا در دوران مدرن نه به لحاظ ظهور، که از نظر شیوع، بافت و زمینه، شکل و نتایج آن مهم تلقی شده است. در سنت پژوهش‌های اروپایی این مسأله بعد از دوران مدرن به‌منزله نتیجه آن مورد توجه قرار می‌گیرد؛ زیرا مدرنیته سرنوشتی اجتناب‌ناپذیر دانسته شد که رابطه میان انسان و جهان و انسان و انسان را برای همیشه تغییر داد (رک جهان‌نگلو، ۱۳۸۱: ۱۷). انسان مدرن با پیشرفت‌های صنعتی و کشفیاتی که در پیش می‌گیرد، خود را بی‌نیاز از خدا می‌بیند که قدرت هر کار و تغییری را دارد؛ با شهرنشین شدن ارتباطات و موقعیت او [انسان] در سیستم شهرنشینی مدام در حال تغییر است (رک آلبرتی، ۱۴۰۱: ۵۷)؛ خانواده در قالبی جدید و مستقل گاه به شکل خانواده منفرد شکل می‌گیرد؛ (شکر بیگی، ۱۳۹۶: ۱۶-۱۷) و لذا انسان بیش از هر زمانی به خود اتکا دارد و سر درگریان خود می‌یرد و همه‌چیز نتیجه عمل خود انسان است. از آنجاکه انسان بنا به طبیعت اجتماعی بودن نمی‌تواند باوجود زندگی در جمع کاملاً به خود پناه ببرد، تنهایی و انزوا نگرانی دوران مدرن است. برای مثال پژوهشگران معتقدند زندگی در آمریکا منفجر شده است و احساس تنهایی یکی از عناصر اصلی در این ریزش انفجاری است (کلانتری، ۱۳۹۹: ۵۲).

در ایران نیز با مواجهه فرهنگ ایرانی با فرهنگ غربی، به تدریج مولفه‌هایی ساختاری و فکری تغییر یافتند. از اواخر قاجار و به ویژه دوره پهلوی این تغییرات آشکار شدند؛ تغییراتی مانند توسعه شهرها و افزایش تمایل به شهرنشینی، تفکرات مربوط به اصلاح یا حذف باورهای دینی و فرهنگی و نیز جنبش‌های هنری و ادبی (ر.ک پایا، ۱۳۸۷: ۶۶). در مدرنیته ایران، نقش دین و فرهنگ و تغییرات مربوط به این دوحوزه بسیار پررنگ است و گاه حتی به تناقض منجر می‌شود (ر.ک فاضلی، ۱۳۸۲: ۲۵). با وجود آنکه دو قرن از رویارویی ایران با مدرنیته می‌گذرد، هنوز این تجربه دوگانه است و وجوه ستایش‌آمیز و نکوهش‌آمیز همزمان وجود دارند که چالش‌هایی را ایجاد می‌کنند و این شرایط موقعیتی ایجاد می‌کند که ایران را در وضعیتی شبه مدرن یا گذار نگاه می‌دارد. ویژگی دیگر مدرنیته ایرانی، فردی شدن روزافزون این اجتماع است که البته می‌تواند در دو مسیر متفاوت فردزدگی^۱ یا فردشدگی^۲ قدم بردارد. فردی شدن سبب می‌شود انسان خود انتخاب‌گر باشد و نقش ابرکنشگران اجتماعی مانند ادیان، ایدئولوژی‌ها و یا سازمان‌ها کم‌تر باشد (ر.ک صادقی‌زاده، ۱۴۰۲: ۱۵۰ و ۱۵۲). از دیگر سو در سال‌های اخیر ظهور فناوری‌های ارتباطی موقعیت، نگاه و اندیشه انسان مدرن را تغییر داده است که در ایران نیز چالش‌هایی را ایجاد می‌کند.

پس از تغییرات حاصل از مدرن شدن و با توجه به اهمیت احساس تنهایی و انزوا در اندیشه و موقعیت انسان، این موضوع حضور جدی خود را در رمان‌های معاصر اروپایی و فارسی نشان داده است. با پیشتازی رمان‌هایی چون *بیگانه*، *مسخ* و *تهوع*، تنهایی و انزوا از نتایج ثانویه سیستم مدرنیته و مدرنیته بیان و نمادهای دیگر آن مانند ازخودبیگانگی و ملال به عنوان محصول نوسازی (مدرن شدن) مطرح می‌شود. این آثار به نوعی پیامدهای منفی مدرنیته و مدرنیته، تقابل سنت و مدرنیته و خلاء روحی انسان مدرن را نشان می‌دهند. در ادبیات مدرن فارسی نیز تنهایی ملازم قهرمان‌ها بوده است. با فراگیری فرهنگ غرب در حوزه‌های متعدد، سنت و مدرنیته در ایران مقابل یکدیگر قرار گرفت؛ و انسان به مثابه یک سوژه، در مواجهه با مسأله تنهایی بازتعریف شده و عینیت این موضوع در رمان‌ها نمود یافته است.^۳ هدف این پژوهش آن است که برای تحلیل ابعاد تنهایی انسان مدرن در داستان معاصر فارسی، رمان‌های رهش، *آن مادران* / *این دختران*، *آتش* (مربوط به دهه ۹۰) را براساس چارچوب نظری هورتولانوس و همکارانش در موارد مطالعاتی مورد بررسی و تحلیل قرار دهد. این سه رمان به سبب تنهایی شخصیت‌های اصلی و ارتباط با مسائل

اجتماعی و فرهنگی دارای اشتراکاتی هستند که می‌تواند شناختی جامع درباره ویژگی‌های تنهایی شخصیت‌ها، نوع و علل آن در رمان‌ها به دست دهد.

مزیت چارچوب پژوهشی هورتولانوس (Roelof Hortulanus) و همکارانش این است که تلاش کرده‌اند که تنهایی و انزوای انسان مدرن را با ویژگی‌های مدرنیته چون فردگرایی گسترده، عقلانی‌سازی، جهانی شدن و شرایط شهرنشینی از یک سو، و اهمیت شرایط فردی چون حوادث، ویژگی‌های شخصیتی و عملکرد حمایتی افراد نزدیک شخص از دیگر سو مورد نظر قرار دهند. بنابراین در این دیدگاه تنهایی و انزوا در ارتباط با شرایط فردی و وضعیتی، هردو، یعنی براساس دیدگاه کنش متقابل نمادین بررسی می‌شود. براساس این دیدگاه آن‌ها معتقدند زمینه‌های فردی و اجتماعی بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند و فرد در نهایت به احساس تنهایی و شرایط انزوا می‌رسد (ر.ک هورتولانوس و همکاران، ۱۳۹۴: ۵۸-۶۲). بنابراین، چارچوب هورتولانوس برای تحلیل متن ادبی و روایی که شخصیت‌پردازی و واقعیت‌های اجتماعی از عناصر آن است، چارچوبی، کامل و چندجانبه است.

۲. پیشینه پژوهش

در بررسی بن‌مایه تنهایی و انزوا در آثار ادبی و نیز نمود آن در شخصیت‌ها و کنش‌ها آن پژوهش‌هایی انجام گرفته است که از جمله آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- تنهایی روشنفکر در رمان‌های غاده السمان و غزاله علیزاده از یدالله احمدی ملایری و سمیه آقاجانی (۱۳۹۱). نویسندگان در این پژوهش یک قشر اجتماعی به‌خصوص که روشنفکران باشند انتخاب کرده‌اند. آنها تنهایی این طبقه در درون سرزمین خود و بیرون از آن بررسی کرده و دریافته‌اند این تنهایی نتیجه کارکرد معیوب ساختار سیاسی و اجتماعی است که روشنفکر را به تنهایی با خود و با دیگری می‌رساند.

- بوطیقای مکانی انزوا و تأثیر آن در چگونگی روایت داستان یک شهر از کتایون شهپرراد و آذین حسین‌زاده (۱۳۹۵). در این پژوهش نویسندگان انزوا را در ارتباط با فضای روایی داستان در نظر گرفته و تکرار محیط‌های محدود در تبعید برای بیان یکنواختی این انزواست و این انزوا با روایت گذشته در ذهن شخصیت نیز مرتبط است.

واکاوی بازنمود تنهایی و زمینه‌های ایجاد آن ... (فاطمه میوه چی و دیگران) ۱۳۷

- چالش قهرمان انزوای طلب در مقابله با زندگی مدرن: تحلیل گفتمان و روایت در رمان نفرین زمین اثر جلال آل‌احمد و صورت جلسه اثر لوکلزیو از فریده علوی و سیداحسان حسینی (۱۳۹۸). در این پژوهش تلاش قهرمان برای هویت‌یابی در دنیای مدرن و انزوای تحمیلی او بررسی می‌شود. دریافت آن است که انزوا می‌تواند راهکاری مقابله‌ای در برابر تحمیل‌های مدرنیته باشد.

- بررسی وجوه تنهایی در آثار داستانی بلقیس سلیمانی از دیدگاه یالوم از ماندانا منگلی (۱۴۰۳). نویسنده براساس دیدگاه یالوم که تنهایی را منشا رنج وجودی انسان می‌داند، به تحلیل شخصیت‌های آثار داستانی بلقیس سلیمانی می‌پردازد. براین اساس اغلب شخصیت‌ها (با تمرکز ویژه بر زنان) با اجتماع درگیر می‌شوند و غربت فرد در خانواده یا جداماندن از زادگاه سبب تنهایی بیشتر شخصیت می‌شود. در نتیجه تنهایی این شخصیت‌ها به سبب روابط متزلزل فرد در محیط است.

در پژوهش حاضر با انتخاب چند رمان از دهه ۹۰، به ویژگی‌های تنهایی و انزوا و شکل و زمینه‌های آن پرداخته خواهد تا خصوصیات مشترک این رمان‌ها به‌عنوان محصول یک دهه به دست آید.

۳. چارچوب نظری

۱.۳ احساس تنهایی (Loneliness)

پس از شروع تحقیقات درباره موضوع تنهایی از اواسط قرن بیستم و تدوین مبانی آن، در قرن بیست و یکم نوبت به بازتعریف و بررسی این مفهوم با توجه به تغییرات جدید رسید. رلوف هورتولانوس و همکاران^۴ براساس پژوهش‌های خود دریافتند که چهره انزوا و تنهایی در دوران مدرن تغییر یافته‌است و لذا به مفهوم‌سازی دوباره و تعیین عوامل و زمینه‌های موثر در این پدیده با توجه به موقعیت مدرن جوامع می‌پردازند. اگرچه در سنت فلسفی، جامعه‌شناسی، روانشناختی و حتی ادبی، تنهایی معادل تنها بودن فیزیکی در نظر گرفته شده بود، این بار و براساس پژوهش‌های گذشته از جمله پژوهش پپلاو (Peplau) و پرلمن (Perlman)، تنهایی به‌عنوان احساس عاطفی و تجربه ذهنی تعریف می‌شود؛ براین مبنا هنگامی که «شبکه شخصی روابط اجتماعی از بعضی جهات مهم، هم از لحاظ کمی و هم از لحاظ کیفی ناقص باشد» (Perlman & Peplau, 1981:31-32)؛ هورتولانوس

و همکاران، ۱۳۹۴: ۷۵). تجربه ذهنی تنهایی رخ می‌دهد. هورتولانوس و همکارانش برای مفهوم‌سازی احساس تنهایی، بر کیفیت روابط براساس تجربه خود فرد تاکید دارند؛ یعنی «تجربه ذهنی فرد از شبکه شخصی» که «بر فقدان تعاملات بالارزش و معنادار با دیگران» تاکید دارد (همان: ۶۵). بر اساس این تعریف دو نکته قابل توجه می‌نماید: ۱- ملاک اینکه فرد احساس تنهایی دارد و تنها تلقی می‌شود یا نه، شناخت، ادراک و ارزیابی خود فرد است؛ و نه هیچ معیار و مقیاسی بیرونی. ۲- کمیت ارتباطات فرد و احساس تنهایی دو مفهوم متفاوت‌اند (ر.ک همان: ۸۴). در نتیجه ممکن است فردی شبکه‌ای وسیع از ارتباطات و افراد را در کنار خود داشته باشد، اما باز هم احساس تنهایی کند؛ و ممکن است فردی ارتباطات اندکی داشته باشد اما به سبب انطباق کیفیت روابط با خواسته‌هایش، بسیار راضی باشد و احساس تنهایی نکند (ر.ک همان: ۶۴-۶۵). به این ترتیب هر قدر اختلاف میان خواسته فرد برای مهربانی و صمیمیت با واقعیت، بیشتر باشد احساس تنهایی بیشتر و عمیق‌تر است (همان: ۸۱). باتوجه به گفته هورتولانوس مبنی بر آرزو و میل به صمیمیت می‌توان تنهایی را بر مبنای صمیمیت نیز تعریف کرد. به گفته میجوسکویچ (Ben Lazare Mijuskovic) اگر در نظر بگیریم که هر مفهوم با ضد خود تعریف می‌شود، پس ضد تنهایی، صمیمیت است؛ «ذات صمیمیت از به اشتراک گذاشتن متقابل احساسات، معانی، تصمیم‌ها و ارزش‌ها با موجود خودآگاه دیگر یا با موجودی الهی برمی‌آید» (میجوسکویچ، ۱۴۰۳: ۲۹۰). بنابراین می‌توان تنهایی را نبود صمیمیت در روابط بر مبنای ادراک خود فرد تعریف کرد: «تجربه‌ای ناخوشایند ناشی از برآورده نشدن یا برآورده شدن ناتمام نیاز انسان به رابطه‌ای صمیمانه» (موستاکس، ۱۴۰۰: ۵۸).

کلارک موستاکس (Clark E Moustakas) از مفهوم دیگری با عنوان اضطراب تنهایی (Loneliness Anxiety) نام می‌برد و اینگونه تعریف می‌کند که «از شکافی عمیق و بنیادی میان آنچه فرد واقعا هست (واقعیت وجودی او) و آنچه تظاهر می‌کند، نشئت می‌گیرد؛ یعنی بیگانگی بنیادی میان انسان و انسان، و ذات او وجود دارد» (همان: ۵۵). این شکاف و تظاهر ناشی از ترس از احساس تنهایی است که سبب اضطراب تنهایی می‌شود. این اضطراب به فعالیت و روابط اجتماعی بی‌قرارگونه و سطحی منجر می‌شود که هدفش صرفاً انکار احساس تنهایی است (ر.ک کلانتری، ۱۳۹۹: ۸۸-۸۹).

برای شناخت بهتر ویژگی‌های تنهایی و افراد تنها، هورتولانوس و همکارانش ویژگی‌هایی را با معیار ارزیابی ذهنی خود فرد در نظر می‌گیرند که عبارتند از: احساس نیاز

واکاوی بازنمود تنهایی و زمینه‌های ایجاد آن ... (فاطمه میوه چی و دیگران) ۱۳۹

به یک دوست برای صحبت درباره مشکلات روزانه-نیاز به یک دوست واقعا نزدیک- تجربه احساس پوچی- تجربه فقدان افراد زیاد برای تکیه کردن هنگام مشکلات-از دست دادن لذت مصاحبت با دیگران-حس محدود بودن دایره دوستان و آشنایان-احساس طرد شدن- نبود امکان تماس با دوستان در صورت نیاز در هر زمان(هورتولانوس و همکاران، ۱۳۹۴: ۸۱). افرادی که احساس تنهایی دارند، معمولاً هم به تنهایی وظایف و کارهای خود را انجام می‌دهند و «از دیگران تهی هستند»(شکریگی، ۱۳۹۶: ۱۹۵).

۲.۲ انزوای اجتماعی (Isolation)

توجه به مسأله انزوای اجتماعی ریشه در تحقیقات سال ۱۹۸۲ دارد؛ و به‌عنوان وضعیتی که از جانب دیگران تحمیل شده عینیت می‌یابد. انزوای اجتماعی مربوط به ادغام فرد در محیط اجتماعی گسترده است و در تقابل با مفهوم درگیری اجتماعی(روابط خانوادگی، همسایگی و دوستی) تحلیل می‌شود(ر.ک کلاتری، ۱۳۹۹: ۳۰-۳۱؛ ۸۶). گیرولد (de Jong-Gierveld) نیز انزوای اجتماعی را ویژگی‌هایی عینی می‌داند که به عدم ارتباط با دیگران باز می‌گردد و براین اساس پیوستاری از انزوا تا مشارکت اجتماعی(ادغام؛ social participation) شکل می‌گیرد که افرادی با ارتباطات بسیار کم اجتماعی، منزوی محسوب می‌شوند (Gierveld & etal, 2006: 486). در تعریف میوسن (Meeuwesen) مشخصه انزوای اجتماعی، فقدان شبکه‌های اجتماعی معنادار توصیف شده و واژه «معنادار» به تحقق نیازهای اجتماعی فرد اشاره دارد(ر.ک هورتولانوس و همکاران، ۱۳۹۴: ۷۳). لذا با توجه به این اصل، برای درک معنادار بودن روابط، در نظر داشتن درجه حمایت دریافت‌شده و نیز ارزیابی ذهنی و احساسات خود شخص ضروری است(ر.ک همان: ۷۵). به این ترتیب انزوا نیز دیگر صرف گوشه‌گیری و کناره گرفتن از دیگر انسان‌ها نیست؛ بلکه در این مفهوم کیفیت نیز در نظر گرفته شده است. بنابراین رویکرد مفید به انزوای اجتماعی، ترکیبی است از دو عنصر: یکی عینی که اندازه شبکه، میزان ارتباطات یا حمایت اجتماعی بالقوه(در دسترس) را می‌سنجد؛ و دیگری ذهنی است که کیفیت شبکه را برحسب بهزیستی ذهنی بررسی می‌نماید. زاولتا نیز در پژوهش خود انزوا را مربوط به هردو بعد کمیت و کیفیت روابط دانسته و کیفیت را براساس استانداردهای فرد مشخص می‌نماید(Zavaleta & etal, 2017:368). نکته مهمی که گیرولد در ادامه تعریف خود از انزوا بیان می‌کند آن است که تنهایی کاملاً منطبق با انزوا نیست و ارتباط این دو مفهوم ماهیتی پیچیده‌تر دارد. او معتقد است تنهایی

می‌تواند یکی از پیامدهای احتمالی انزوا باشد. به این ترتیب افراد منزوی، لزوماً احساس تنهایی ندارند و افراد دارای احساس تنهایی، لزوماً منزوی نیستند (Giervegd & etal, 2006: 486).

در دوره‌ها یا مکاتبی از تاریخ، انزوا توسط خود فرد انتخاب می‌شد مانند رمانتیک‌های قرن هجدهم اروپا یا عرفا و زاهدان مکاتب دینی و عرفانی شرقی یا براساس ویژگی‌های شخصیتی چون درونگرا بودن. اما در دورانی که مفاهیمی چون ادب، عرف و پختگی با معاشرت معنا پیدا می‌کند و نشانه تقویت جامعه‌ای متمدن است، تحمیل انزوا از بیرون به فرد آزاردهنده است (رک آلبرتی، ۱۴۰۱: ۵۱).

براین اساس، انواع ارتباطات در نظریه هورتولانوس و همکارانش به این صورت دسته‌بندی می‌شوند:

۱. افرادی که از لحاظ اجتماعی دارای صلاحیت هستند؛ این افراد ارتباطات بسیاری دارند و برایشان رضایت‌بخش است.

۲. افرادی که ارتباطات کمی دارند، اما احساس رضایت می‌کنند. گرچه به دلیل ارتباطات اندک آسیب‌پذیراند.

۳. افرادی که ارتباطات متعددی دارند، اما احساس تنهایی می‌کنند؛ زیرا شبکه حمایتی آن‌ها با آنچه ایده‌آل فرد است فاصله دارد.

۴. افرادی که ارتباطات اندکی دارند و در کیفیت روابط نیز احساس رضایت نمی‌کنند. این افراد به لحاظ اجتماعی منزوی هستند (رک هورتولانوس و همکاران، ۱۳۹۴: ۷۷). نیز افراد منزوی «از نظر حس جمعی و اجتماعی بیرون از جامعه قرار می‌گیرند» (همان: ۳۱)؛ و «دیگر به شبکه اجتماعی خوش‌کارکردی دسترسی ندارند که در آنجا پاسخ علایق‌شان را بیابند؛... آنها هیچ نقش مهمی برای بازی کردن ندارند» (همان: ۵۷).

۳.۳ انواع تنهایی و انزوای اجتماعی

در چهارچوب نظری هورتولانوس، مبتنی بر نظریه رابرت ویس برای تنهایی دو نوع در نظر گرفته شده است که می‌توان آن را ترکیبی از احساس تنهایی و انزوا دانست: تنهایی عاطفی - تنهایی اجتماعی.

واکاوی بازنمود تنهایی و زمینه‌های ایجاد آن ... (فاطمه میوه چی و دیگران) ۱۴۱

تنهایی عاطفی: از غیاب دلبستگی منحصر به فرد ناشی می‌شود؛ برای مثال با شریک زندگی. روابط حمایتی دیگر مانند دوستی یا حضور والدین نمی‌تواند این فقدان را جبران کند. اینجاست که فرد ارتباطات اجتماعی زیادی دارد اما احساس تنهایی عاطفی می‌کند (ر.ک هورتولانوس و همکاران، ۱۳۹۴: ۶۷). شخصی با این نوع تنهایی معمولاً با احساساتی از این دست درگیر است: اینکه کسی را برای مراجعه ندارد، احساس نزدیکی با کسی نداشته و احساس می‌کند کسی او را به‌خوبی نمی‌شناسد (Russel & etal, 1984: 1317). این نوع از تنهایی خود را در ترس، بی‌قراری و پوچی نشان می‌دهد و منجر به اضطراب و انزوا می‌شود (همان: ۱۳۱۴؛ نیز هورتولانوس و همکاران، ۱۳۹۴: ۶۷). ویس معتقد است فردی که به لحاظ عاطفی تنهاست، همیشه دیگران را به‌عنوان تامین‌کنندگان روابط مورد نیاز خود ارزیابی می‌کند (Weiss, 1973: 21).

تنهایی اجتماعی: این نوع به علت عدم جاگیر شدن در شبکه گسترده‌تری از حامیان است؛ یعنی افرادی که شبکه کوچکی دارند و کمبود روابط معنادار یا اشتراک با دیگران را تجربه می‌کنند (هورتولانوس و همکاران، ۱۳۹۴: ۶۷). در این شکل از تنهایی فرد به سمت انواع فعالیت‌ها، گروه یا شبکه‌هایی که می‌تواند در آن عضو شود کشیده می‌شود (Weiss, 1973: 22).

همچنین با توجه به سنت‌های پژوهشی انجام‌شده نوع سوم نیز به آن افزوده شد که البته در چهارچوب نظری هورتولانوس نیامده است:

تنهایی خانوادگی: شرایط ضعف یا فقدان پیوندها و روابط خانوادگی. فرد احساس صمیمیت و نزدیکی با خانواده ندارد. خود را جدا از خانواده تلقی می‌کند؛ احساس می‌کند خانواده حمایت و دلگرمی مورد نیاز او را تامین نمی‌کند و وقتی بین اعضای خانواده است احساس تنهایی می‌کند (کلاتتری، ۱۳۹۹: ۴۲).^۶

در بحث مربوط به انزوای اجتماعی، یکی از شاخص‌های مهمی که در چارچوب هورتولانوس و همکارانش در نظر گرفته می‌شود، موضوع مدرن شدن زندگی و زمینه بسیار خاص آن، بستر شهری است. به این ترتیب شهر و شهرنشینی و نیز محله و همسایگی نوعی انزوای مخصوص را به‌وجود می‌آورند که **انزوای محیطی** نام می‌گیرد. به این ترتیب انزوای محیطی براساس محله و شهر به سه شکل شناسایی می‌شود؛ دو شکل آن به صورت عینی و یک شکل آن به‌صورت احساس انزوا است:

۱. خواسته فرد از ارتباطات اجتماعی در همسایگی منطبق بر ارتباطاتی نباشد که واقعا در آنجا وجود دارد. (شکاف میان نیاز به تعامل - صورت مطلوب - و تعامل نداشتن - صورت موجود -)
 ۲. به رابطه‌های حمایتی افراد در همسایگی برمی‌گردد. وقتی که شبکه حمایتی در فاصله نزدیک به‌ویژه در همسایگی وجود نداشته باشد.
 ۳. هنگامی که افراد به دلایلی احساس در خانه بودن در یک محله را ندارند. همسایگی [و شهر] خود را به‌طریقی منفی درک می‌کند؛ به‌واسطه تجربه رنجش، ایمن نبودن محله یا روابط بد با همسایه‌ها (هورتولانوس و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۴۰-۲۴۱).
- درنهایت باتوجه به مبانی نظری باید گفت تنهایی و انزوا اگرچه یکسان نیستند اما دو وجه از یک پدیده‌اند. نیز نکته دیگر آن است که انواع تنهایی می‌توانند باهم همپوشانی داشته باشند.

۴. بررسی و تحلیل داده‌ها

۱.۴ طرح روایت

آن مادران این دختران: روایت زنی میانسال به نام ثریا است که در جوانی و هنگامی که باردار بوده، بیوه شده است. با وجود مخالفت‌های خانواده و مشقات اقتصادی دخترش را بزرگ می‌کند. رمان روایت این سختی‌ها و چالش‌ها و تنهایی‌های ثریا به‌عنوان یک زن بیوه و سرپرست خانواده است که با محدودیت‌های ناشی از فرهنگ جامعه درگیر است. ازسویی رابطه او با دخترش نیز سست و متزلزل است و به دلایل مختلف پیوند مادر-دختری آنچنان که آرزو دارد نیست.

آتش: رمان روایت دختری جوان به نام لادن است که برای ثروتمند شدن تلاش می‌کند؛ لادن از خانواده خود جدا می‌شود؛ کار پیدا می‌کند و برای ثروت و واردشدن به گروه افراد بانفوذ با مدیر شرکت (مظفر) وارد رابطه می‌شود. اما به سبب اشتباه خود و نیز توطئه‌های دیگران، مظفر او را رها می‌کند. لادن که خود را از همه سو رها شده می‌بیند خودکشی می‌کند.

رهش: روایت خانواده‌ای سه نفره است: علا، لیا و فرزندشان ایلینا. علا و لیا هردو تحصیل کرده رشته معماری‌اند. علا معاون شهرداری است. لیا بعد از تولد فرزندشان که

واکاوی بازنمود تنهایی و زمینه‌های ایجاد آن ... (فاطمه میوه چی و دیگران) ۱۴۳

مبتلا به آسم است نتواسته شغلی داشته باشد و مراقبت از ایلیا را انتخاب می‌کند. ازسویی تنها هدف علا پیشرفت مادی است و برای لیا محیط زیست سالم و صمیمیت اهمیت دارد. به دلیل تعارض آرمان‌هایشان، اختلافات اوج می‌گیرد. لیا با کودک مبتلا به آسم، آرزوهای فردی خود، و شهر به‌نفس‌افتاده تهران، تنها می‌ماند. او منجی خود را، که شخصیتی به نام ارمیاست در کوه‌های توچال می‌یابد و به همراهی او بر فراز تهران پرواز می‌کند همه‌چیز را کوچک می‌یابد و رها می‌کند. در این رمان، تهران نیز راوی می‌شود و از خود می‌گوید.

۲.۴ تنهایی و انزوا در روایت‌ها

دو مفهوم تنهایی و انزوا در رمان و با توجه به موقعیت و ادراک شخصیت اصلی براساس روایت‌های مستقیم یا غیرمستقیم بررسی می‌شود و به این ترتیب می‌توان ویژگی‌ها و علل تنهایی و انزوای شخصیت و نیز وجود این مفاهیم به‌عنوان موضوع روایت تحلیل کرد.

الف) آن مادران این دختران: اولین احساس تنهایی در ثریا، پس از حادثه بزرگ زندگی‌اش (مرگ همسر) است. بعد از تمام شدن مراسم ختم اکبر، راه بازگشت به گوران را اینگونه به یاد می‌آورد:

اسحاق از همان توی ترمینال جنوب ثابت کرد می‌تواند دوباره سرپرستی دخترش و بچه توی شکمش را بر عهده بگیرد... اما ثریا و اسحاق می‌دانستند آن‌که در این مورد خاص تصمیم می‌گیرد ملکه است، ملکه هم دوست نداشت کسی که از سر سفره‌اش بلند شده دوباره بنشیند سر آن (سلیمانی: ۱۳۹۷، ۱۴۹).

در این روایت ملکه، مادر ثریا، زنی سستی شخصیت‌پردازی می‌شود که نگرش و تفکرات او اینگونه روایت می‌شود: دخترانش را فقط برای ازدواج تربیت می‌کند، بیوه شدن دخترش باعث شرم اوست، درنظر او فرزند ثریا سرخور است؛ به‌خصوص که دختر است و ثریا فقط بدون بچه می‌تواند دوباره ازدواج کند. بعد از به دنیا آمدن آنا، ملکه با خانواده اکبر تماس می‌گیرد که بیایند بچه‌شان را ببرند و «دختر جوانش نمی‌تواند پاسوز بچه آن‌ها شود... خدا را خوش نمی‌آید دختر بیست‌ویک‌ساله‌اش پیر بچه آن‌ها بشود» (همان: ۴۰). ملکه اصرار دارد بچه را به پرورشگاه بپارند. این تهدید که متوجه آناست، سبب می‌شود ثریا محیط مالوف خود را رها کند:

یک روز که ملکه رفته بود سر مزرعه ساک و بچه اش را برداشت و خودش را رساند بابت و از آنجا سوار اتوبوس های بابت - کرمان شد و تا ملکه خبر شود، سوار قطاری که می رفت او را برساند به تهران دامنگیر (همان: ۴۰-۴۱).

مهاجرت از شهر زادگاه خود آغاز دشواری های دیگر است: ثریا در تهران هیچ کس را ندارد. او آن روزها را اینطور ارزیابی می کند: «مرگ اکبره... مرگ زن بیست و یک ساله ای که سه ماهه بارداره. غریبه، بی پول، تنه است، بی آینده ست» (همان: ۱۰۳-۱۰۴). ثریا خود را متعلق به تهران نمی داند و با وجود سال ها زندگی کردن در تهران، حتی پس از صاحبخانه شدن باز هم بقالی محل فرق می کند: «هیچ وقت آقا نعمت جنت آبادی، آقا رسول گورانی نشد» (همان: ۲۰۸)؛ او دلتنگ صحبت کردن به لهجه گورانی می شود یا هنگامی که در مدرسه کسی دنبال او می آید خوشحال می شود کسی سراغش را گرفته است. تمام مسائل خود در تهران را به تنهایی به دوش کشیده است: «کجا بودید شماها تا حالا؟ اون روزایی که لباس تاناکورایی می پوشیدم و چهل جا درس می دادم کجا بودید؟» (همان: ۱۸۵). ثریا به عنوان یک زن بیوه در متن اینگونه تصویر می شود: به صورت غیرمستقیم به او گفته می شود که نمی تواند و نباید ارتباطی با دیگران از خانواده و فامیل تا دوست و همکار داشته باشد. زن برادرشوهرش، به بهانه های مختلف دعوا می کند، چون دوست ندارد عروس بیوه خانواده با شوهرش دمخور شود (ر.ک. همان: ۵۲-۵۳). در گوران که محیط کوچک و سنتی تری است، این موضوع بیشتر نمود می یابد؛ مثلاً زن پسرعمویش، کاووس، که به او می فهماند از بیوه ها خوشش نمی آید (همان: ۵۱). و نیز همه زن های گوران، حتی بعد از سال ها و درحالی که دیگر ثریا یک زن میانسال است. او باز هم رفت و آمد را به حداقل می رساند (نک همان: ۱۴۴، ۱۸۸). زیرا این سال ها تنها چیزی که به او آموخته است این است: «همه این سی و اندی سال ترسیده، از بس حرکات عجیب و غریب دیده و حرف های بودار شنیده» (همان: ۵۲-۵۳). مهمترین نمود این موضوع را می توان در مقایسه ای نشان داد که بین ثریا و زن یک شهید روایت می شود:

اکبر که مرد ثریا شد دومین بیوه گروه فلسفه... آن یکی بیوه شهید بود، بیوه نه همسر شهید... دو سال بعد از شهادت همسرش با برادر شوهرش ازدواج کرد... نوع بیوگی شان متفاوت بود. با هم که حرف می زدند او ابد شوهرش را مرده و از کف داده نمی دانست. شوهرش بود، متتها جای دیگری. اکبر اما برای ثریا از کف رفته بود... در صورتی که آن بیوه دیگر مدام از این سو و آن سو حمایت می شد (همان: ۱۹۸).

مهمترین رابطه این رمان، رابطه ثریا و دخترش است: ثریا می‌گوید ازجایی متوجه شد اختلافات او و دخترش ربطی به دوره بلوغ و سن ندارد و ریشه‌دارتر و ادامه‌دارتر است. در متن روایت به مواردی از زمینه‌های این اختلاف‌ها توجه داده می‌شود: مدادهایی که بر سرخودکار می‌زد تا کمتر پول مداد بدهد؛ مدام خوراک بادمجان و غذاهای بی‌مزه و روغن خوردن؛ بحث برسر پول جراحی؛ عوض کردن برنجی که خانواده اکبر از شمال می‌فرستادند با برنج هندی و گرفتن باقی پول آن؛ کشاندن آن با خود تا به اتوبوس برسد که آن زمین می‌خورد و چانه‌اش بخیه می‌خورد. ثریا فکر می‌کند مسیر زندگی آن را همان بخیه‌ها تغییر داد. نمود بارز این فاصله ذهنی از دخترش در نقطه‌ای از روایت است که او خود را همراه همیشگی دختر می‌دیده درحالی که آن کاملاً جداست. او درتمام این سال‌ها سعی می‌کرده رابطه‌شان را صمیمی و ناگسستنی جلوه دهد؛ آنطور که ایده‌آل اوست، اما در واقعیت چنین نیست. ثریا می‌داند آن سال‌هاست برنامه خودش را دارد (نک همان: ۱۳۷-۱۳۸). اوج این فاصله میان تصویر آرزومندانه او از رابطه با دخترش و واقعیت درجایی است که آن با فروش زمین ارثی پدرش مخالف است و ثریا در دل خود می‌گوید: «همه این سال‌ها پیش گورانی‌ها ادای آدم‌های خوشبخت را درآورده. ولی حالا تشت رسوایی‌اش از بام افتاده. مادر و دختر نمونه بودند برای گورانی‌ها. همدم و غمخوار. پشت و پناه هم. دلش که اینطور می‌خواست» (همان: ۱۷۳) اما «فهمید دخترش پش می‌زند» (همان: ۱۸۶). با رفتن به گوران ثریا بیش از پیش متوجه این فاصله می‌شود: «آنا بیشتر با دخترعموی ثریا است، ثریا از خود می‌پرسد چرا دخترش با او نیست و چرا این همه فاصله وجود دارد» (همان: ۱۸۴). به همین دلیل اکنون که ثریا میان سال است و نیز درسال‌های قبل که آن با دانشگاه رفت، با خود می‌گوید که عمیقاً احساس تنهایی می‌کند و در چاه بی‌معنایی و پوچی افتاده است (همان: ۱۳۹؛ ۱۷۰). انتهای این جدایی به‌لحاظ ذهنی، عاطفی و فیزیکی صفحه آخر رمان است که آن خانه خود را جدا کرده و دارد ازدواج می‌کند؛ با پسرعموی ثریا که مسن است و ثروتمند. و البته پس از مرگ همسر این پسرعمو، ثریا امیدوار می‌شود کاووس که در جوانی نیز خواستگار او بوده است، دوباره به سراغ او بیاید. اما رمان با همین دو جمله پایان می‌یابد که ثریا از آن می‌پرسد شخصی که قرار است با او ازدواج کند، کیست و آن می‌گوید: کاووس.

ب) آتش: لادن از خانواده جدا شده و برای ساخت سبک زندگی موردنظر خود به مظفر که صاحب شرکت واردات-صادرات گسترده‌ای است نزدیک شده است. در ابتدا شبکه

ارتباطی روایت شده برای لادن را به سه دسته می‌توان تقسیم کرد: شبکه ارتباطی خانواده (پدر، مادر، برادر، خاله)، شبکه دوستان و شبکه همکاران.

لادن به صورت فیزیکی از خانواده جدا می‌شود، اما خانواده به لحاظ عاطفی نیز خود را با لادن درگیر نمی‌کند. هنگامی که خود لادن در روابطش با همکاران و مظفر دچار آشفتگی است، مادر از خانه رفته است و برای این موضوع با او تماس گرفته‌اند و لادن باخود می‌گوید: «آه ای لادن، ای لادن بدبخت که هنوز باید می‌ماندی توی حمام و گریه می‌کردی سیر... حالا باید بیایی سراغ ناسازگاری پدر و مادرت» (سناپور، ۱۳۹۷: ۳۹). هنگامی که از شرکت اخراج می‌شود، با خانه تماس می‌گیرد؛ پدر تنها گزارش اتفاقات خانه را می‌دهد و هیچ احوالپرسی از لادن نمی‌کند؛ لادن قصد داشت بروود خانه، اما آنها مهمانی گرفته‌اند و لادن پشیمان می‌شود و فکر می‌کند مهمان‌ها

به ریش من می‌خندند که آویزان این و آن باید بشوم و مادرم خیریه برای زنان بی‌سرپرست راه بیندازد و پدرم دیگران را به قهقهه بیندازد و من را به گریه. راه بیفت آلبالو [ماشینش] این جا کاری نداریم. کاری با ما ندارند. برویم گم و گور بشویم. برویم یک گوری برای خودمان بکنیم (همان: ۱۱۵).

تنها در یک جمله کیفیت رابطه او با برادرش نیز روایت می‌شود: هنگامی که مادر از خانه قهر کرده، لادن با برادرش در آلمان تماس می‌گیرد: «[امیر] می‌گوید گاهی به سرش می‌زند بیاید و خودش تکلیف این دوتا را معلوم کند. توی حرف‌هاش هیچ نشانه‌یی از من نیست. نیستم توی دل‌سوزی‌ها، نگرانی‌ها، دلتنگی‌هاش. چرا باشم؟ هیچ وقت جز جنگ و دعوا کاری با هم نکرده ایم» (همان: ۴۶). در این نقطه از روایت خاله لادن با او تماس می‌گیرد و می‌گوید باید ببیندش. لادن با خود فکر می‌کند می‌تواند از اوضاع و مشکلاتش با او بگوید، اما وقتی به دیدارش می‌رود متوجه فاصله میان خودشان می‌شود و نتیجه می‌گیرد: «خیال کرده‌ام، فقط خیال کرده‌ام که شاید بشود باهاش حرف بزنم» (همان: ۵۶؛ نیز ر.ک: ۵۷).

در مهمانی کاری همکاران توجه چندانی به او نمی‌کنند و خود مظفر هم در مهمانی لادن را نادیده می‌گیرد. لادن نتیجه می‌گیرد اینها، هیچ‌کدام قابل اعتماد نیستند؛ مانند گریه‌اند یا کرگدن؛ از روی همه رد می‌شوند یا اندازه حوله هم ارزش ندارند و تصمیم می‌گیرد: «بازی باید بکنم هر چه قدر هم بد؛ تا نفس می‌کشم؛ تا میان اینها هستم. این جوری زنده می‌مانم فقط» (همان: ۲۵). به این ترتیب هیچ احساس حقیقی وجود ندارد و صرفاً نمایش است. لادن به سراغ دوستان خود می‌رود و از آنها کمک می‌خواهد اما از همه سو طرد

واکاوی بازنمود تنهایی و زمینه‌های ایجاد آن ... (فاطمه میوه چی و دیگران) ۱۴۷

می‌شود؛ نسیم ازسوی نامزدش اجازه ندارد با افراد شرکت ارتباط بگیرد^۷ (همان: ۱۰۸-۱۰۹) و لادن می‌گوید: «حتا نسیم هم دیگر یک زنگ به‌ام نزد. آدمش را لابد همان‌جا پیدا کرد و آویزان شد و رفت» (سناپور، ۱۳۹۷: ۳۹). حسام مهمان دارد و در خانه را برای او باز نمی‌کند (همان: ۱۲۲-۱۲۳)؛ و دوست دیگرش هم منافع خود را به تهیه مصاحبه از لادن علیه شرکت ترجیح می‌دهد. سپس لادن به خانه‌اش برمی‌گردد و در وان حمام خودکشی می‌کند.

ج) رهش: لیا شخصیتی است که در این رمان می‌توان تنهایی او را در سطوح مختلف دریافت. روابط او به دو گونه روایت می‌شود: یکبار رابطه او و همسرش که دچار شکاف شده است؛ و دیگر بار رابطه او با شهر و شهروندان این شهر. فرزندشان ایلدا مبتلا به آسم است و تمام مراقبت‌های او برعهده لیا است. علا از فرزند بیمار خود و سرفه‌های ناگهانی‌اش خجالت‌زده است. هنگامی که باید به مهمانی شهرداری بروند علا می‌خواهد که ایلدا را باخود نبرند: «از من می‌خواهد که مثل باقی بدون بچه به مهمانی بیایم... می‌گوید اگر به سرفه افتاد چه...» (امیرخانی، ۱۳۹۶: ۸۹)^۸. اگر بخوانند ایلدا را به بیمارستان ببرند، لیا تنه‌است و علا اصلاً تلفنش را جواب نمی‌دهد و تنها بعد از پیامک برداشت وجه بانک، تماس می‌گیرد. احساس لیا این است: «اصلاً مرا نمی‌بیند. داد می‌کشد. مرا نمی‌بیند که سردستی دم آینه رژ زده‌ام و پودر مالیده‌ام. مرا نمی‌بیند که هنوز کشیده‌ام و رعنا... داد می‌کشد. ز نام آیا من» (همان: ۷۵) و این باعث می‌شود آیا حتی به‌وجود خود شک کند و هویت خود را با تردید نگاه می‌کند. علا حتی وظایف پدری خود را انجام نمی‌دهد؛ به‌خصوص که خود لیا هم تحصیل‌کرده معماری است و قبلاً شاغل بوده است، اما به خاطر مراقبت از ایلدا و نبود حمایت علا، شغلش را رها کرده و هنوز آرزومند شاغل بودن است.

در مواجهه لیا با تنهایی توجه به ویژگی‌هایی که برای شخصیت علا روایت می‌شود لازم است: درحالی‌که لیا نسبت به شهر و محیط زیست آن بسیار حساس است، علا به‌عنوان معاون شهردار، از آن مهندسان سازه‌ای است که تنها معماری و سازه‌های شهر برایش مهم است و آن را ملاک شهر مدرن می‌داند؛ نه زندگی جمعی و روحی-عاطفی شهروندان. به همین دلیل است که لیا در نسبت با علا که شوهرش و پدر فرزندش است احساس تنهایی دارد و این رابطه آنگونه که باید باشد نیست. درواقع دنیای آن‌ها که می‌تواند دانش مشترک برای برقراری ارتباط صمیمانه و عمیق فراهم کند، متفاوت است. برای مثال در برخورد با برج درحال ساخت کنار خانه و خطراتش برای مردم محله و ایلدا، علا بیشتر از آنکه نگران

ایلیا باشد، «نگران خاکی است که روی پژوی چهارصدوپنج اداره ریخته شده است» (همان: ۳۴-۳۵). وقتی لیا پیشنهاد می‌دهد سقف ماشینشان را سان‌روف کنند و علا مخالف است، لیا می‌داند «او نگران چیز دیگری است. نگران موقعیت است. مبادا که دیگران بگویند خانواده مهندس اتوموبیل تازه خریده‌اند... امان از موقعیت علا» (همان: ۱۰۳). علا پیشنهاد لیا برای بیرون آمدن از شهرداری را قبول نمی‌کند؛ زیرا برای او موقعیت کاری و رفاه و امتیازات آن مهم است؛ چون در شرکت‌های خصوصی "دوتا منشی" و "راننده دراختیار" و "چندین نفر امربر" ندارد (همان: ۱۰۴). به همین دلیل وقتی علا می‌گوید در فامیل آنها هیچ‌کس بیماری ریوی نداشته، لیا می‌گوید: «اتفاقاً به نظرم اگر کسی این بیماری را به‌ش داده باشد تویی نه من، به‌واسطه شغل نه به‌واسطه ژن» (همان: ۳۵).

اوج اختلاف علا و لیا در روایت با این اتفاق رقم می‌خورد: درمهمانی شهرداری که شهردار از لیا می‌خواهد مالکیت باغ سفارت انگلستان را پیگیری کند، لیا مشتاقانه می‌پذیرد و علا راضی است چون در این صورت خود را به شهردار اثبات می‌کند؛ اما لیا در مسیر دیگری پیش می‌رود. باغ سفارت تنها فضای سبز منطقه است که لیا فکر می‌کند اگر در مالکیت شهرداری باشد، تبدیل به سازه می‌شود. علا به‌قهر از خانه می‌رود. سرفه‌های ایلیا بیشتر می‌شود و لیا به‌شدت احساس تنهایی می‌کند. لیا خانواده‌ای در تهران ندارد؛ همسایه‌ای ندارد؛ فرزندش همبازی ندارد و وقتی تلاش می‌کند همسایه‌ها را در کنار هم جمع کند، با بی‌اعتمادی و سردی آن‌ها مواجه می‌شود: همسایه‌ها دوست ندارند فرزندشان با کودک افغان بازی کند؛ وقتی برای دعوت همسایه‌ها به در خانه‌شان می‌رود، فکر می‌کند کولی است؛ و حتی زنگ بعضی خانه‌ها به‌صورت کد اختصاصی است تا هر رهگذری نتواند زنگ خانه را بزند. از آنجا که سبک غالب معماری محله، خانه‌های آپارتمانی است و خانه آنها تنها خانه حیاطدار به‌سبک سنتی است، همسایه‌ای گمان می‌کند خانه‌شان مصادره‌ای است (نک همان: ۱۴۴-۱۸۵). بعد از یک روز لیا دوباره به علا زنگ می‌زند و جواب نمی‌دهد: «بدجور تنها شده‌ام... احساس تنهایی می‌کنم... می‌خواهم با کسی مشورت کنم» (همان: ۱۵۳). حتی یکبار به اداره علا می‌رود و هم‌کلاسی سال‌های پیش خود را آنجا می‌بیند و احساس می‌کند رقیب اوست و میان این زن و علا اتفاقی در جریان است. به نظر می‌رسد روایت رمان با تأکیدی که بر مادی‌گرایی و میل به پیشرفت و قدرت و ریاکاری علا دارد، این حدس را به‌گونه‌ای تأیید می‌کند.^۹ لیا که مستاصل شده می‌خواهد برای بردن ایلیا به کوه استخاره بگیرد، اما امام جماعت شهر نیز درگیر معضلات شهری است و جای

واکاوی بازنمود تنهایی و زمینه‌های ایجاد آن ... (فاطمه میوه چی و دیگران) ۱۴۹

پارک ندارد و باید عجله کند. لیا به‌نوعی از شهر ناامید می‌شود و ایلیا را به کوه می‌برد و ارمیا^{۱۰} را می‌بینند. در برگشت ارمیا آنها را با وسیله‌ای شبیه به پاراگلایدر برمی‌گرداند. صحنه‌های پایانی روایت، پرواز آنها بر فراز شهر است که به‌نوعی کردن از آن و رها کردنش را نشان می‌دهد؛ به خصوص که لیا می‌گوید از آن بالا، شهر، علا، اداره و موقعیت را چقدر کوچک می‌بیند.

۳.۴ تحلیل داده‌ها

۱.۳.۴ تنهایی و انزوای اجتماعی و انواع آن در روایت

براساس نظریه هورتولانوس و همکارانش، احساس تنهایی با تنها زندگی کردن متفاوت است. در احساس تنهایی، فرد به‌صورتی مداوم ارتباطات خود را بازبینی می‌کند و در واقعیت و آنچه آرزوی آن را دارد شکاف و رخنه‌ای مشاهده می‌کند که این احساس را به احساسی منفی بدل خواهد کرد. نکته دیگر این است که این کمبود و فاصله در شرایط آسیب و مشکلات، اهمیت بیشتری یافته و برای فرد برجسته‌تر می‌شود. همچنین مطابق مبناي نظری، انزوا فقدان روابط معنادار است؛ و معنادار بودن براساس تحقق نیازهای اجتماعی فرد و درجه حمایت دریافتی ازسوی شبکه تعریف می‌شود (هورتولانوس و همکاران، ۱۳۹۴: ۷۳ و ۷۵).

۱.۱.۳.۴ سطوح نمود یافته انزوا و تنهایی: کمیت و کیفیت ارتباطات

براساس داده‌های متنی، تنهایی در شخصیت ثریا را می‌توان در سه سطح بررسی کرد:

سطح اول تنهایی عاطفی است: در روایت آن مادران و دختران، مرگ تصادفی همسر ثریا و باردار بودنش شرایط دشواری است که سبب می‌شود بیشتر از هر زمان دیگر کارکرد سالم و حمایت شبکه ارتباطات مورد نیاز او باشد که در این زمان دقیقاً شبکه غایب است؛ نه تنها غایب که حتی به‌سبب نوع نگرش و رفتار مادر ثریا تهدید است و ثریا از گوران فرار می‌کند؛ همراه نبودن نزدیک‌ترین و مهم‌ترین شبکه حمایتی در زمانی که نیاز ثریا بیش از پیش و مهم‌تر است، نشانگر تنهایی عاطفی یا احساس تنهایی ثریاست. نمود دیگر تنهایی عاطفی ثریا، فاصله عمیق او با دخترش است که ریشه در مشکلات اقتصادی و سختی‌های زندگی در زمان بزرگ‌شدن آنا دارد؛ براین اساس که اعتقاد بر این است که مهم‌ترین مسئله

زنان سرپرست، مسئله اقتصادی است (شکریگی، ۱۳۹۶: ۵۸). تاثیر دشواری مسائل اقتصادی چنان است که آنها نیز معتقد است هرآنچه گذشته نه فقط برثریا که به او هم گذشته است؛ و این تاثیر بر شخصیت آنها واضح است که در نهایت با مردی ثروتمند و همسن مادرش ازدواج می‌کند. بنابراین وقتی ثریا در میانسالی به بازبینی روابط خود می‌نشیند، به گفته هورتولانوس این بازاندیشی آرزومندانه است (هورتولانوس و همکاران، ۱۳۹۴: ۹۳) و نقص کمی و کیفی روابطش آشکار می‌شود: از فقدان حمایت در زمان بارداری تا مهاجرت اجباری و مشکلات اقتصادی که به معنای عدم حضور فیزیکی افراد مهم زندگی است. همچنین مهم‌ترین رابطه این رمان، یعنی رابطه شخصیت ثریا با دخترش که بدون همراهی و درک عاطفی است و این رابطه مادر-دختری با صورت مطلوب شخصیت فاصله دارد که در عنوان رمان هم نمود می‌یابد: آن مادران، این دختران.

سطح دوم فقدان شبکه‌های اجتماعی معنادار است که همان تنهایی اجتماعی یا انزوا تلقی می‌شود: رفتن ثریا از گوران به معنای ازدست دادن شبکه روابط خانوادگی، فامیلی و دوستان و همسایه و درواقع کاهش تعداد ارتباطات و گسسته شدن ثریا از شبکه روابط خود در گوران است که بسیار هم برایش مهم است. به این ترتیب تنهایی عاطفی ثریا به انزوا نیز منجر می‌شود. به دلیل مهاجرت از گوران به تهران، نمی‌تواند در تهران شبکه اجتماعی مقبولی فراهم کند و ارتباطات چندانی ندارد؛ در جایی اشاره می‌کند که زمان کنکور آنها ارتباطات اندک خود را هم قطع می‌کند (ر.ک سلیمانی، ۱۳۹۷: ۱۳۸). با همکاران و همسایه‌ها ارتباطی چندان ندارد. نیز در هنگام حمایت‌های فامیلش برای بازگشت به گوران، او روزهای سخت کارکردن و تاناکورا پوشیدن را به یاد می‌آورد که این گفته هم نشانگر غیبت فیزیکی و هم غیبت عاطفی فامیل و انتظار ثریا برای حضور آنها و در نتیجه انزوا و تنهایی عاطفی ثریاست.

سطح سوم انزوای ثریا مربوط به شکل انزوای محیطی است؛ به این معنا که کیفیت و کمیت ارتباط او با شهر و محله معیوب و ناقص است.^{۱۱}

بنابراین تنهایی در شخصیت ثریا در تمام انواع آن بروزی کامل دارد؛ تنهایی عاطفی: به خصوص به سبب غیاب شریک زندگی و دلبستگی او و احساس نیاز می‌کند^{۱۲}؛ نبودن خانواده و فامیل به شکلی که ثریا کسی را برای درددل کردن ندارد و حتی با آنها نمی‌تواند صحبت کند و همه آنچه از احساسات او درمی‌یابیم از تک‌گویی‌های ذهنی است. تنهایی اجتماعی: که به سبب مهاجرت و نیز بیوه بودن از روابط اجتماعی کنار گذشته می‌شود و نیز

تنهایی خانوادگی: که هردوشکل تنهایی عاطفی و اجتماعی در بعد خانواده دیده می‌شود. به این ترتیب ثریا در بعد ذهنی و عینی، هردو تنهاست (هم منزوی و هم تنها). در رمان آتش نیز سه سطح تنهایی قابل تفکیک است:

سطح اول: تنهایی عاطفی: تنهایی لادن به‌عنوان جوانی روایت می‌شود که مجذوب سبک زندگی لوکس و برنده‌محور است. برای این سبک زندگی، مشاغل عادی پاسخگو نیست. او راه یک‌شبه را انتخاب می‌کند: آمیختن با افراد متمول و ساختن ارتباطات مختلف و زیاد. انتخاب لادن این است که با خود مدیرعامل شرکت رابطه دوستی برقرار کند و از این طریق به آنچه می‌خواهد برسد. اما با به هم‌ریختن اوضاع و اخراج لادن از شرکت، در مواجهه با این شکست، لادن به دنبال حمایت گرفتن از روابط خود می‌رود. حمایت‌ها می‌توانند در شرایط بحران مانند سپری محافظت عمل کنند (رک. هورتولانوس و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۱۰)؛ اما حمایت معناداری وجود ندارد. پدر و مادر، برادر، خاله هیچ‌یک حتی گوشی برای شنیدن صحبت‌های او نیستند. کمک عاطفی در زمان‌های دشوار برای کسی چون لادن که گرفتار احساسات شده، نیاز ضروری است؛ در صورت وجود این حمایت نیاز او به حس مراقبت و توجه به تجربیات و احساساتش برآورده خواهد شد؛ درواقع «حمایت عاطفی برای کاهش استرس، ترس و ناامنی بسیار موثر است» (همان: ۴۴). دوستانش نیز نه تنها نمی‌توانند حمایت عاطفی ارائه دهند؛ بلکه حضور فیزیکی نیز نمی‌توانند داشته باشند و کاملاً غایب‌اند. این نیازی است که از سمت لادن وجود دارد، اما روابط او از نظر کمی و کیفی دچار نقص و کمبود است. ارزیابی لادن از خود «رهاشده‌ای بدبخت» است که بیانگر آگاهی منفی نسبت به خود است که در اثر تنهایی در فرد شکل می‌گیرد. این احساسات منفی از ابعاد و مولفه‌های اصلی مفهوم تنهایی است و عواطفی چون غم و ناراحتی، احساس شرم، احساس گناه و ناامیدی را دربر می‌گیرد (Giervegd, 1998: 74) و همین عبارت دو کلمه‌ای شدت غم، ناراحتی و ناامیدی لادن را بیان می‌کند. این احساسات در نبود دلبستگی و صمیمیت شکل می‌گیرند. اشتیاق به صمیمیت بینافردی نیاز اساسی انسان‌ها در سراسر زندگی است و برآورده نشدن آن و تنهایی ناشی از آن رنجی عاطفی است که فلج‌کننده است (Fromm Reichmann, 1959: 3). نیز یکی از مفاهیمی که در چارچوب هورتولانوس به آن توجه داده می‌شود، عمل متقابل است؛ یعنی در قبال کمک دیگران، کمکی ارائه دهد و در قبال کمک خود، کمکی دریافت کند؛ و این عمل برای روابط انسانی لازم است. لادن نسیم را از خودکشی نجات می‌دهد؛ به درد دلش گوش می‌کند و او را به

مهمانی می‌برد که با نامزد فعلی‌اش آشنا می‌شود. اما زمانی که لادن نیاز به کمک دارد، نسیم نامزدش را ترجیح می‌دهد. علاوه بر نسیم، لادن این انتظار را از پدر و مادرش هم دارد: «باید برگردی پیش همان پدر و مادر که نفرت از بی‌پولی و پایین‌بودن را به‌ات داده‌اند... جایی که خانه‌ی اجاره‌ی‌شان را به‌زور دارند نگه می‌دارند، با پول پیشی که نصفش را تو داده‌ای و هیچ‌وقت نخواسته‌اند که پست بدهند» (سناپور، ۱۳۹۷: ۱۱۳)؛ نمونه دیگر، انتظار از دوستی است که کمکش می‌کند به جای جیب‌بری، کاری در شرکت داشته باشد اما او هم: «باز باید پاش را هم بگذارد روی سرت و گه‌مالت کند و ازت برود بالا»^۳ (همان: ۱۰۷). براساس مبنای نظری «فقدان عمل متقابل با احساسات منفی تنهایی و افسردگی همراه است» (هورتولانوس و همکاران، ۱۳۹۴: ۷۶) و این انتظار در جریان روایت لادن برآورده نمی‌شود. براساس ارزیابی‌های شخصیت لادن و نیاز او در روابطش، اولین و مهمترین بعد تنهایی در او، تنهایی عاطفی به‌خصوص از نوع خانوادگی است.

سطح دوم؛ تنهایی اجتماعی: پس از اتفاقات شرکت، ارتباطات او به‌لحاظ کمی نیز کاهش می‌یابد و تنهایی اجتماعی را نیز تجربه می‌کند؛ به هرکس پناه می‌برد، طرد می‌شود و حتی مظفر جواب تلفن‌های او را نمی‌دهد و هنگامی که او را با خود به رستوران می‌برد لادن را "حيوان خانگی" خود معرفی می‌کند (ر.ک سناپور، ۱۳۹۷: ۹۴). این عبارت نشانگر فاصله فیزیکی (علاوه‌بر فاصله ذهنی) است که افراد شبکه ارتباطی لادن با او می‌گیرند. حتی مظفر لادن را در رستوران رها می‌کند و می‌رود. بعد از لحظاتی دوباره به سراغش می‌آید و او را تنها به خانه می‌فرستد و می‌گوید دیگر برگردد (ر.ک همان: ۱۰۱). دوستش حسام نیز حضور فیزیکی ندارد (ر.ک همان: ۱۲۲-۱۲۳). در این لحظه لادن با خود می‌گوید «باران سنگ است توی سرم». لادنی که خود را سنگ‌باران شده می‌بیند و نشانه رانده شدن و طردشدن او از سوی دوستان است. لادن درواقع شبکه گسترده‌ای از دوست و آشنا را دارد که در زمان بحران همراه او نیستند. این شخصیت مطابق نظر هورتولانوس در دسته سوم ارتباطات و افراد تنها جای می‌گیرد. تنهایی با وجود گستردگی ارتباطات، عمیق‌ترین شکل است؛ بنابراین شدت و میزان عاطفه‌ای که در تنهایی و انزوای لادن حس می‌شود به حدی بالاست که لادن خودکشی می‌کند. این امر از آنجا نشأت می‌گیرد که میل به نیستی مخرب‌ترین اثر تنهایی است (ر.ک آلبرتی، ۱۴۰۱: ۸۴).

در رمان رهش نیز سه سطح تنهایی و انزوا (عاطفی، تنهایی اجتماعی و انزوای محیطی) وجود دارد. سطح دوم، تنهایی اجتماعی کمتر مورد اعتراض شخصیت است و در روایت

کمتر برجسته می‌شود. تنهایی اجتماعی تنها با نبود کسی که ایلیا را به آن بسپارد یا نداشتن همسایه بازنموده می‌شود. ستیز و کشمکش شخصیت لیا بیشتر با تنهایی عاطفی و انزوای محیطی است. سطح سوم، انزوای محیطی است که از انواع زمینه‌های ایجاد انزوا محسوب می‌شود و در قسمت زمینه‌ها به آن پرداخته خواهد شد.

سطح اول؛ تنهایی عاطفی: با جملاتی از زبان لیا آغاز می‌شود که وقوع حادثه میان خودش و علا را پیش‌بینی می‌کند؛ اینکه هر حادثه‌ای مقدمه‌ای دارد: «من اما یقین دارم که مردها فقط ظرف می‌شکандند... نه از شب قبل نه از دو روز قبل، از ماه‌ها قبلش. شاید حتی سال‌ها قبل تر... اصلا از همان سال که ازدواج کردیم... از چند شب بعدش ظرف می‌شکاند» (امیرخانی، ۱۳۹۶: ۷). بنابراین در همان ابتدای رمان تنهایی عاطفی با شریک زندگی در شخصیت لیا با براعت استهلال تصویرسازی می‌شود و در روایت حوادث و اوج روایت که قهر علا از خانه و احتمال خیانتش است، این تنهایی بیشتر از هر زمان دیگر احساس می‌شود. نخستین مثالی که در چارچوب نظری برای تنهایی عاطفی آورده می‌شود، غیاب دلبستگی منحصر به فرد با شریکی زندگی است (هورتولانوس و همکاران، ۱۳۹۴: ۶۷) زیرا «شریک زندگی نخستین کسی است که در همه ابعاد به‌ویژه برای حمایت عاطفی لازم است» (همان: ۸۳). اختلاف زناشویی و خشونت، تنهایی خاص خود را در پی دارد؛ و این خشونت می‌تواند جسمی و عاطفی باشد که منجر به شرم، انزوا و پنهان‌کاری می‌شود. احساس تنهایی در زندگی مشترک، آمیزه‌ای است از حس درک نشدن و دیده نشدن (رک. آلبرتی، ۱۴۰۱: ۹۰ و ۱۱۹). این نقطه همان است که لیا می‌گوید مرا نمی‌بیند درحالی که رژ زده‌ام (امیرخانی، ۱۳۹۶: ۷۵)؛ یا بعد از دعواشان انتظار دارد علا کمی آب می‌آورد (همان: ۱۲)؛ و با قهر علا از خانه، این تنهایی برای لیا فیزیکی هم می‌شود: «کاش علا بود. باش گپ می‌زدیم و اصلا از او می‌خواستم ببردش کوه» (همان: ۱۵۳). رهاشدن از تنهایی عاطفی، نیازمند آن است که یک رابطه صمیمی جدید که حس دلبستگی (intimate attachment) موردنیاز فرد را تامین کند، شکل بگیرد (راسل و همکاران، ۱۹۸۴: ۱۳۱۴). حس دلبستگی صمیمی از ابعاد مهم مفهوم تنهایی است که نبود آن با احساس پوچی و رها بودن همراه است (Giervegd, 1998: 74). در شخصیت لیا این دلبستگی با پیوستن به محیط زیست و یکی شدن با طبیعت جبران می‌شود. لیا که کاملاً تنها مانده و نگران وضعیت بیماری ایلیاست به کوه می‌رود و با ارمیا در صحنه‌ای فراواقعی بر فراز تهران پرواز می‌کنند. در شباهت با این تصویر، مفهوم فلسفی وجود دارد به نام احساس اقیانوسی (oceanic feelings) که به معنای

یکی بودن با کل جهان است؛ یکی از مصادیق آن می‌تواند هنگامی باشد که فرد به شخصه طبیعت بی‌نهایت را آنطور که کوه‌ها، اقیانوس‌ها و صحراها ارائه می‌دهند، تجربه می‌کند و در نظر ریچمن این احساسات اقیانوسی نوعی تنهایی خلاقانه است (ر.ک میجوسکوویچ، ۱۴۰۳: ۲۱۲ و Fromm Reichmann, 1959: 2-3)؛ درست مانند آن چیزی که در روایت پرواز لیا بر فراز شهر آمده است و او همه موقعیت‌های شغلی، ساختمان‌ها، علا و مشکلاتش را کم‌اهیت می‌بیند. درواقع از نگرش مادی، به یکی شدن با جهان هستی و "رهش" می‌رسد. وجود این درون‌مایه می‌تواند ناشی از همان تنهایی خلاقانه و احساسات اقیانوسی مرتبط با آن باشد.

۲.۱.۳.۴ زمینه‌های ایجاد تنهایی و انزوا در روایت‌ها

بنابر مبانی نظری زمینه‌های ایجاد تنهایی و انزوا می‌تواند به دو شکل باشد: **زمینه‌های فردی** که می‌تواند به ویژگی‌ها و عملکرد شخصیتی فرد، حمایت‌ها و خانواده یا حوادث زندگی شخصی او مربوط باشد؛ و شکل دوم، **زمینه‌های موقعیتی (جمعی)** که می‌تواند به فرهنگ، سنت، باورها و سبک زندگی و محیط شهری و شرایط کلی ساختار اجتماع مربوط باشد. با توجه به این مبانی در این بخش به تحلیل زمینه‌های تنهایی براساس روایت پرداخته می‌شود.

۲.۳.۴ زمینه‌های فردی

زمینه‌های فردی در سه رمان به صورت موارد ذیل روایت پردازی شده است که می‌توان با توجه به گزارش داده‌ها و نیز تحلیل‌های قسمت پیشین به صورت تیتروار طبقه‌بندی کرد:

رمان آن مادران، این دختران: حوادث عمده (مرگ همسر - باردار شدن). عدم وجود حمایت ازسوی خانواده و فامیل.

رمان آتش: محیط خانواده در زمان رشد، پایگاه پایین اقتصادی خانوادگی، عدم وجود حمایت ازسوی خانواده و دوستان.

رمان رهش: عدم حمایت و دلبستگی با شخص نزدیک زندگی (همسر) - بیماری خاص فرزندان.

۱.۲.۳.۴ زمینه‌های موقعیتی: فرهنگی

به تعریف گیدنز فرهنگ به معنای

ارزش‌هایی [است] که اعضای یک گروه معین دارند، هنجارهایی که از آن پیروی می‌کنند و کالاهای مادی که تولید می‌کنند. ارزش‌ها، آرمان‌های انتزاعی هستند، حال آنکه هنجارها اصول و قواعد معینی [بایدها و نبایدها] هستند که از مردم انتظار می‌رود آنها را رعایت کنند (گیدنز، ۱۳۸۱: ۵۶).

یکی از این ارزش‌ها و هنجارها برای زنان متأهل بودن و درتقابل با آن، موقعیت بیوگی است.

در مورد شخصیت ثریا، غیر از عوامل فردی چون حادثه مرگ همسر و حمایت ناکافی، باید از زمینه فرهنگی-اجتماعی دیگری نام برد که مهمترین عامل و محور مرکزی شخصیت‌پردازی و پیرنگ است و آن موقعیت بیوه بودن ثریا است. او براساس رفتار همسر برادرشوهرش، زن‌های فامیل گوران و نیز همکارانش درمی‌یابد که باید فاصله گرفتن را انتخاب کند. این وجه از روایت بر تأثیرات فرهنگی-اجتماعی و شرایط زنان بیوه تأکید دارد و فرهنگ را در نوع نگاه به زنان بیوه که سرپرست خانواده نیز هستند، به چالش می‌کشد. بسامد بالای تکرار نام بیوه از زبان ثریا تأکید بر دلالت‌های فرهنگی این واژه در روایت است که با خود معنای ضعف و محتاج مراقبت را می‌رساند. واژه «بیوه یادآور باورهای فرهنگی سنتی درباره ازدواج است. نگاه عموم به بیوه‌ها همراه با سوءظن، به چشم غارتگرانی که در کمین مردان مجرد جوان‌تر از خود هستند» [یا به‌طور کلی مردان] (آلبرتی، ۱۴۰۱: ۱۲۸). آلبرتی بیان می‌کند در فرهنگ عامه بیوگی بلایی است که بر سر بی‌دینان می‌آید (همان: ۱۲۸-۱۲۹). به این ترتیب فرهنگ دارای قدرت تعریف موقعیت‌ها به اشکال متفاوت است. ثریا می‌گوید که دوستش که شوهر خود را از دست داده بود، همسر شهید نامیده می‌شود و از او حمایت می‌شود و بیوه نامیده نمی‌شود، اما او بیوه نام دارد و درحالی که باردار است تنهاست. تعاریف فرهنگی دقیقاً موضوع محوری این رمان است. ابوالفضل پسرعمه ثریا باوجود داشتن خانواده، می‌خواهد با ثریا ازدواج کند؛ هنگامی که زن ابوالفضل متوجه می‌شود، ثریا را مقصر می‌داند؛ او را "فاحشه" و "پتیاره" می‌نامد که به دنبال شوهر است و می‌گوید: «خدا تو را دید که به این روز انداخت» (سلیمانی، ۱۳۹۷: ۱۸۸) ^{۱۴} و به این ترتیب تمام هویت ثریا را زیر سوال می‌برد؛ حتی هویت انسان بودن و شریف بودن. بیوه شدن تنها یک حادثه ساده نیست؛ واژه‌ای است که براساس فرهنگ نقشی اجتماعی را به

همراه می‌آورد؛ این نقش تهدیدی است برای نظام مردسالار که صورت ایده‌آل در آن تاهل است (نک آلبرتی، ۱۴۰۱: ۱۴۴ و ۱۲۹) و درواقع هویت جنسیتی زن تنها در صورت وجود مرد و درکنار او معنا می‌یابد (حسینی و ایزدی، ۱۳۹۵: ۶۱). درحقیقت این رمان روایت تنهایی بیوه‌گی است که به‌آسانی نمی‌توان از آن گذشت. درنظر هورتولانوس و همکارانش یکی از حوادث عمده زندگی که بسیار موثر است و فرد را به احساس تنهایی و انزوا می‌کشانند، از دست دادن شریک زندگی است (هورتولانوس و همکاران، ۱۳۹۴: ۹۲) و تغییراتی شناختی، احساسی و رفتاری درپی خواهد داشت (همان: ۱۰۸). بنابراین این موقعیت (بیوه بودن) بر مبنای تعریف فرهنگی که در ایران دارد انزوایی ناخواسته را به ثریا تحمیل می‌کند و او را بیرون از جمع قرار می‌دهد. یکی از معیارهای تنهایی مطابق مبنای نظری احساس طردشدن و پوچی است که در نگاه ثریا وجود دارد که برخاسته از سایه‌ی بیوه‌گی است. او مجبور است به دلیل این باورها از جامعه و جمع دوری کند؛ حتی در میانسالی.

افراد منزوی نقش مهمی برای بازی کردن در جامعه ندارد و درست به دلیل همین احساس است که ثریا بعد از ماجرای گوران تصمیم می‌گیرد تا دکتری ادامه تحصیل دهد و ارزشی را به موقعیت و شخصیت خود اضافه کند و می‌گوید: دکترای من در مقابل ثروت کاووس.^{۱۵}

تاثیر دیگر فرهنگ را می‌توان در رمان آتش نشان داد. فرهنگ مصرف‌گرایی، برندمحوری و مادی‌گرایی، فرهنگ و سبکی از زندگی است که در نگاه لادن به عنوان یک جوان روایت می‌شود. ازسویی لادن برای رسیدن به ثروت و رفاه، راه خود را از خانواده جدا می‌کند و به مظفر نزدیک می‌شود؛ از سوی دیگر او تمام هویت و شخصیت خود را از برندها می‌گیرد، آن‌ها را مخاطب قرار می‌دهد و برایشان شخصیت قائل می‌شود و این نگاه، جملات آغازین رمان است:

ای کرم پودر کارتیه، چاله‌چوله‌هام را بپوشان لطفاً. ای خط لب ایوسن لورن نشانشان بده تمام لبهام را. تمامش را ای کوکو شانل ای کوکو شانل... خواهش می‌کنم، تمنا می‌کنم پناه بدهید به من همه‌تان کاری بکنید از خودتان بشوم، اصلاً شما از من بشوید (سناپور، ۱۳۹۷: ۷).

این نگاه سبب می‌شود چه در مهمانی و چه در خیابان ارزش انسان‌ها را براساس ارزش مادی ظواهرشان بسنجد و احساس صمیمیت عمیقی با دیگران نداشته باشد. و درنهایت

واکاوی بازنمود تنهایی و زمینه‌های ایجاد آن ... (فاطمه میوه چی و دیگران) ۱۵۷

همین نوع از نگرش او را در نظر خودش متفاوت و جدا افتاده از شهر جلوه می‌دهد^{۱۶} و در نهایت تنهایی او رقم می‌خورد. در این فرهنگ دختر ثریا، آنا نیز به عنوان جوانی دیگر، سهمیم است. اگرچه شخصیت مرکزی ثریا است اما شخصیت آنا نیز تا حدودی پرداخته شده است. آنا که سال‌های کودکی و نوجوانی خود را در شرایط سخت اقتصادی گذرانده است، شخصیتی از همین قبیل است و مهمترین ریشه بحران فاصله او و دخترش در مسائل اقتصادی است. هنگامی که ثریا همکلاسی خود را برای ازدواج با آنا در نظر می‌گیرد، ارزیابی آنا از او این است: «این یکی از اون یکی هم گداگش‌تره و باز خندید» (سلیمانی، ۱۳۹۸: ۱۱۱). در نهایت پس از یک تجربه جدایی، با کاووس که همسن مادرش اما ثروتمند است قرار ازدواج می‌گذارد. در روایت، روزی که ثریا به خانه او می‌رود وسایل خانه که همه برند و آخرین مدل هستند و خود خانه هم در شهرک غرب است، از طریق نگاه ثریا برجسته می‌شوند (ر.ک: ۲۳۱-۲۳۲).

۲.۲.۳.۴ زمینه‌های موقعیتی: انزوای محیطی

سطح سوم انزوا، انزوای محیطی است که زمینه‌ساز انواع تنهایی (عاطفی، اجتماعی) نیز می‌شود و در سه رمان مورد تحلیل، به صورت‌ها و با درون‌مایه‌های مختلف روایت می‌شود. در رمان آن مادران این دختران، با مهاجرت ثریا به تهران، احساس تعلق و دلبستگی او به محیط از دست می‌رود. او نه با شهر تهران هماهنگ می‌شود و نه محله‌های آن. درواقع تهرانی که به عنوان مکان روایت به تصویر کشیده می‌شود، چیزهایی درباره معنای عمیق‌تر تنهایی ثریا بیان می‌کند. او تهران را شهر "بلاخیز" توصیف می‌کند. شهری که اگرچه به سبب گستردگی و تنوع فرهنگی، پذیرای تفاوت‌هاست (مانند موقعیت ثریا به عنوان زن بیوه) اما بازهم در نظر ثریا "بی‌دروپیکر" است. این توصیفات از زبان ثریا، نشانه عدم دلبستگی و نبود حس خانه، درباره تهران است و آن را در تقابل با فضای صمیمی، امنیت و تعلق خاطر شهر زادگاهش قرار می‌دهد:

سال‌ها بود در این شهر زندگی می‌کرد اما احساس خاصی به کوچه‌ها، باغ‌ها و محله‌های آن نداشت... به محله سیدهای گوران که فکر می‌کرد، به کوچه خاکی منزل پدری که می‌اندیشید، محله و کوچه جان می‌گرفت. سنگریزه‌های کوچه‌ها هم جان می‌گرفتند زنگ‌زدگی‌های درهای آهنی با او حرف می‌زدند. همه این سال‌ها تهران را مثل رهگذرها و مسافرها دیده بود. می‌دانست این خانه، این آپارتمان، این کوچه و

محلّه ممکن است فقط برای یک سال پناهگاهش باشد. خدا می‌داند سال دیگر در کجا سکنا بگزیند. وقتی آپارتمان جنت‌آباد را خرید دوست داشت با محلّه وارد رابطه‌ای بیکه و یگانه شود از آن نوعی که در گوران داشت، نشد. می‌توانست با بقال محل بر سر تازّه بودن یا کهنه بودن اجناس وارد گفتگو شود، با اسم کوچک صدایش می‌زد و از آلودگی هوا حرف می‌زد. با این همه هیچ‌وقت آقا نعمت جنت‌آبادی، آقا رسول گورانی نشد (سلیمانی، ۱۳۹۷: ۲۰۸).

به این ترتیب با همسایه‌ها نیز نمی‌تواند ارتباط برقرار کند و خود شهر و محلّه نیز برای او اهمیت ندارند. ثریا حتی «منتظر است روزی روزگاری برسد برگردد گوران و دوباره زندگی را از نو شروع کند» (همان: ۱۵۲) و درحقیقت زمان در ذهن او متوقف شده است. اما ازسویی چون سال‌ها از محیط گوران دور بوده است با آنجا نیز احساس راحتی ندارد. درواقع آنچه ثریا به دنبال آن است تعلق داشتن به یک محیط مشخص است و چون روح‌انگیز از او می‌پرسد کجایی هستی می‌گوید: «هیچ‌جایی، بی درکجا، آواره و بدبخت» (همان: ۱۱۲-۱۱۳). هنگامی که فرد احساس تعلق داشته باشد می‌تواند با محیط و افراد آن (همسایه‌ها) وارد ارتباط شود و درغیراین صورت به احساس تنهایی و انزوای محیطی کشیده می‌شود. به همین دلیل گفته می‌شود مسأله امنیت و تعلق شاید مسأله تنهایی و بیریشگی باشد و نیز اسکار نیومن معتقد است که ساکنان از محله‌هایی دفاع می‌کنند که در تملک آن‌هاست (به نقل از جعفری، ۱۳۸۹: ۲۳). وجود این شکل از ارزیابی شناختی و ادراک درونی چنان مهم و محوری است که سبب می‌شود گیرولد و همکارانش متضاد مفهوم تنهایی [و به‌نوعی انزوای اجتماعی را] را "تعلق" (belongingness) در نظر بگیرند (Giervegd & etal, 2006: 486). به سبب نبود حس تعلق است که تهران برای ثریا خالی از حس زندگی است اما حتی کوچک‌ترین اجزای گوران (زنگ‌زدگی‌ها) در ذهن او زنده می‌شود و باو احساس تعلق به روح زندگی القا می‌کند.

در رمان آتش اگرچه از تهران و شهر مشخصاً نام برده نمی‌شود، اما ویژگی‌های این شهر، جدا افتادن و عدم تعلق نسبت به شهر به گونه‌ای دیگر روایت می‌شود. تنهایی شخصیت لادن علاوه بر حمایت ناکافی خانواده از ابتدای زندگی تا شرایط بحرانی او، به تفاوت و عدم تجانس او با محیط هم نسبت دارد. لادن علاقمند به سبک زندگی ثروتمندانه و لوکس است و این علاقه ناشی از ساختارهای فرهنگی و اقتصادی است که شهر بر ساخته است. اما به سبب وجود تفاوت فرهنگی و اقتصادی لادن خود را ناهمگن با

محیط می‌داند. ناهمگنی در محیط با هر سه شکل انزوای محیطی مرتبط است. هر سه شکل انزوای محیطی می‌تواند متأثر از اولویت‌های زندگی و نیز نتیجه نبود تجانس و ناهمگنی با محیط باشد. محیط همگن شبکه ارتباطی حمایت‌گر را برای افراد پدید آورد (نک هورتولانوس و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۴۸-۲۵۱)؛ اما با وجود ناهمگنی، فرد نمی‌تواند ارتباط برقرار کند و همین ویژگی ناهمگنی سبب می‌شود امنیت و تعلق نسبت به محیط شکل بگیرد و حس رنجش و ادراک منفی نسبت به محیط ایجاد کند. لادن بسیار نسبت به ثروت و رفاه و تجملات حاصل از آن اهمیت می‌دهد و تمام آنچه در شهر می‌بیند همین مظاهر است، همیشه خود را با افرادی ثروتمندتر از خود مقایسه می‌کند و خود را متفاوت و دور از آن‌ها می‌بیند؛ به‌ویژه هنگامی که از شرکت اخراج می‌شود، تمام آدم‌های شهر را غیرقابل اعتماد می‌بیند؛ آدم‌های سنگی، معمایی و کرگدن‌مانند که در هنگام منفعت خود، از روی همه رد می‌شوند (سناپور، ۱۳۹۷: ۱۰۴) و پول با آن‌ها چنان کرده است که هیچگاه حرف سرراست نمی‌توان از آن‌ها شنید (همان: ۲۳). لادن در شهر ساختمان‌های لوکس، دوردور در خیابان‌های معروف و ویتترین‌هایش، شاسی بلندها و سگ‌های کوچک خانگی را می‌بیند که نتوانسته آن‌ها را داشته باشد و حسرت سهم اوست. حالا باید برگردد به همان خانه اجاره‌ای‌شان در مقصودیگ. او تفاوت خود را با صاحبان این اموال می‌بیند که اگر پول پدرانشان نباشد هیچ‌اند؛ یا به اندازه ساختمان‌های بزرگ و "سنگی"‌شان، بینشان فاصله و پنهانکاری است؛ و توصیف سنگی به همین موضوع اشاره دارد.^{۱۷} این ناهمگنی با شهر و محله‌ها و آدم‌های آن‌ها سبب می‌شود لادن از سویی خود را جدا از محیط بداند و نتواند ارتباط بسازد و از سوی دیگر در تلاش افراطی برای جایگیر شدن در میان افراد متفاوت با خود و ساختن روابط سطحی گرفتار شود. درواقع این ناهمگنی با محیط لادن را به اضطراب تنهایی می‌کشاند. اضطراب تنهایی سبب می‌شود «در فعالیتهای اجتماعی سطحی و ظاهری مشارکت کنند... و در هر ناامیدی به مصاحبت و همراهی دیگران حریص‌اند» (کلانتری، ۱۳۹۹: ۸۹). همچنین ترس و اضطراب تنهایی خشمی شعله‌ور ولی فرومانده در فرد ایجاد می‌کند که نوعی میل انتقام‌جویی در فرد روشن‌کند (موستاکس، ۱۴۰۰: ۶۲). به همین دلیل لادن ابتدا می‌خواهد حال بد خود را برای پدر و مادرش ببرد که نفرت از بی‌پولی را در وجود او نهادینه کرده‌اند (سناپور، ۱۳۹۷: ۱۱۳). سپس تصمیم می‌گیرد شرکت مظفر را از طریق رسانه رسوا کند (رک همان: ۱۱۱؛ ۱۱۸-۱۲۱) و هیچکدام که ممکن نمی‌شود، این خشم را به سمت خود گردانده و خودکشی می‌کند. در زندگی شهری امروز

عدم تجانس افراد با هم، احساس غربت و تنهایی، آرزوهای دور و دراز زندگی، خواستن‌ها و نتوانستن‌ها و ضعف شخصیت، چنان خشم و ناگریزی‌ای ایجاد می‌کند که فرد دست به خودکشی می‌زند. به همین دلیل است که دورکیم می‌گوید خودکشی با تمدن ظاهر می‌شود. تحولات سریعی که افراد طی آن وابستگی‌ها را از دست می‌دهند و احساس از خود بیگانگی می‌کنند. شخص باوجود انبوه افراد، احساس انزوا و تنهایی می‌کند. لویتمی (Ivitymy) نیز از تنهایی به‌عنوان یکی از عوامل خودکشی یاد می‌کند (شعاع کاظمی و مومنی جاوید، ۱۳۹۱: ۲۱۳-۲۱۴؛ ۲۲۰).

در رمان رهش عمده شبکه ارتباطات لیا در علا خلاصه می‌شود. تنهایی در رابطه با علا به دوشکل دیده می‌شود: یک تنهایی با علا؛ به‌عنوان همسر - و یکبار تنهایی در رابطه با علا به‌عنوان «معاون محترم شهردار منطقه»^{۱۸} که در این صورت بعد اجتماعی می‌یابد؛ یعنی لیا به‌عنوان شهروند در مقابل مسئول قرار می‌گیرد و دیده نمی‌شود. لیا از سایه بید مجنون و جای خوردن‌های عصرانه درپای درخت حیاط خانه‌شان می‌گوید، اما علا می‌گوید: «تهران امروز را با تعداد تاورهایش می‌شناسند. تو دنیا بعد از دویی بیشترین تاور تو تهران است» (امیرخانی، ۱۳۹۶: ۱۲). لیا از نور مستقیم خورشید می‌گوید که از کوه به خانه می‌رسید، اما حالا برج کاشانک جلوی آن را گرفته است؛ از ساخت و ساز برج کنار خانه‌شان و تاورش گله می‌کند اما علا می‌گوید «تو سنتان زمین هست آسمان که نیست» (همان: ۱۲). لیا معتقد است ایلیا وارث بیماری آسم به‌واسطه شغل علا است (همان: ۳۵). درواقع لیا به‌عنوان یک شهروند در این محیط شهری پر از سازه و البته سرشار از مشکل، تنهاست و به‌عنوان شهروند هرگز در نظر گرفته نشده است. لیا تلاش می‌کند شبکه‌های همسایگی را در محله‌شان فعال کند اما موفق نمی‌شود؛ زیرا شهر سرشار از بی‌اعتمادی است. با توجه به داده‌های روایی، یکی از زمینه‌های پررنگی که می‌تواند در انزوا و تنهایی لیا موثر باشد، محیط زندگی (شهر/روستا) و محله سکونت است. اینکه فرد چه احساس و ادراکی نسبت به این محیط دارد بسیار موثر است (رک. هورتولانوس و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۳۵-۲۵۷). محله و ارتباطات همسایگی به اندازه‌ای مهم است که نقص در عملکردشان، انزوای محیطی را سبب می‌شود (همان: ۲۴۰-۲۴۱). این انزوا می‌تواند به‌صورت کمی یا کیفی یا هر دو باشد؛ یعنی کمبود به‌لحاظ کمی یا کیفی یا هر دو در شبکه ارتباطات شهروندی/همسایگی. امروزه فرض بر این است که تنهایی و انزوا پدیده مرتبط با شهرهای بزرگ است (همان: ۲۹؛ نیز تانکیس: ۱۳۹۴: ۱۷) و لیا برای ساختن محله و همسایگی صمیمی، برنامه می‌ریزد اما

واکاوی بازنمود تنهایی و زمینه‌های ایجاد آن ... (فاطمه میوه چی و دیگران) ۱۶۱

احساس او در نهایت این است که: «خیالات خوش دارم» (امیرخانی، ۱۳۹۶: ۱۵۷). بی‌اعتمادی که در مواجهه لیا با محله روایت می‌شود همان چیزی است که باوومن (Bauman) آمیزش‌هراسی در شهر مدرن می‌نامد؛ انواع وسیله‌ها، آیفون‌های تصویری، کدهای اختصاصی زنگ، نگهبان محله و...، فضاهای ممانعت‌کننده‌ای هستند که یک هدف دارد: جداکردن و نه تسهیل ارتباط میان شهرنشینان. «اینها جلوه مدرن و پیشرفته آمیزش‌هراسی فراگیر هستند» (باوومن، ۱۳۸۴: ۱۷۰). محیط شهری و امکانات آن متعلق به همه است و براساس نیاز عموم باید طراحی شود و نه صرفاً برای کسانی که مالکیت بیشتری (یا خاص‌تری) دارند (شکریگی، ۱۳۹۶: ۱۸)؛ درحالی که خانه لیا به دلیل تفاوت با بافت و سبک جافتاده در شهر، مصادره‌ای محسوب می‌شود، نیز به همین دلیل لیا با میدان تره‌بار و پاساژ مشکل دارد؛ زیرا این مکان‌ها به بهای ازدست رفتن فضای سبز شهری و زمین بازی طراحی و ساخته شده‌اند. بنابراین اگرچه لیا به لحاظ اجتماعی فعال است و به محیط زندگی خود اهمیت می‌دهد، اما ساختار این محیط او را پس می‌زند. این تلاش را می‌توان اعتراضی به انزوای محیطی او در محیط شهری و شبکه شهروندان دانست. به دلیل این ساختار شهری، فرهنگ و تجلی‌های دینی نیز معیوب اجرا می‌شود و امام جماعت مسجد چون جای پارک ندارد نماز را سریع می‌خواند و می‌رود و لیا به تمسخر می‌گوید:

حالا دیگر اخوند برایم کسی نیست که که بتواند از قندان قند تبرک دریاورد، بتواند با نفسش سینه ایلیا را گرم کند... نه... آخوند برایم مثل دستگاهی است که می‌تواند استخاره بیرون بدهد. با این سرعت آخوند بد نیست گزینه استخاره را بگذارند در خودپردازها که پانصد تومان از حساب کم کند و آیه استخاره را چاپ کند (امیرخانی، ۱۳۹۶: ۱۵۸).

۳.۳.۴ مضمون تنهایی-انزوا و سوژه تنها در روایت

بر مبنای بررسی و تحلیل داده‌های هر سه رمان، می‌توان به الگویی مشترک در عملکرد مضمون تنهایی-انزوا در جریان پیرنگ روایت دست یافت. احساس تنهایی و انزوا، در جریان پیرنگ هرگز به شکل گوشه‌گیری و انزوای مطلق و غرق شدن در ذهنیات بیان نمی‌شود. ادراک احساس تنهایی اگرچه به صورت تک‌گویی‌ها بیان می‌شود، اما سبب توقف پیرنگ در ذهن نیست. در هر سه رمان سوژه تنها، برای جبران و تقلیل احساس تنهایی خود، به صورتی پویا عمل می‌کند. بنابراین سوژه تنها در رمان هرگز مانند نظریات روانشناختی و

جامعه‌شناختی غرق در احساسات منفی، منفعل و منزوی نیست. درحقیقت پیرنگ رمان دریونند با مواضع اجتماعی و نیز منطق روایی، برای جریان روایت سوژه را وادار می‌کند از ایستایی خارج شده و با پویایی و کنشگری، موقعیت خود را تغییر دهد. این ویژگی ابزاری روایت است که برای پیشبرد پیرنگ، کنش شخصیت اصلی را در اولویت قرار می‌دهد. هر سه سوژه تنها با بازبینی تنهایی و موقعیت خود، کنشگری را انتخاب می‌کنند؛ این کنش می‌تواند مثبت باشد، آنطور که ثریا تصمیم به ارتقای مدرک تحصیلی خود می‌گیرد و از این طریق می‌تواند با لقب "دکتر" برای خود سرمایه‌ای نمادین فراهم کند، و ننگ اجتماعی "بیوه" را از بین ببرد. کنشگری لیا نیز در جهت مثبت برای تغییر ساختارهای شهری برای مثال در زمینه همسایگی است و اگرچه موفق نمی‌شود، کنش مثبت بعدی او در جهت برقراری ارتباط و احساس نزدیک با طبیعت است. تنها کنش منفی، از سوی لادن است که به خودکشی می‌انجامد و در هر صورت تا پیش از این تصمیم شخصیت لادن، کاملاً فعال و کنشگر است و در جهت تغییر موقعیت خود عمل می‌کند.

ویژگی دیگر پرداخت شخصیت تنها در جریان روایت این است که میزان دیالوگ‌ها و گفتگوها میان شخصیت‌ها به حداقل می‌رسد و بار روایی بردوش مونولوگ‌های درونی است تا ادراک و احساسات شخصیت اصلی از روابطش کاملاً نشان داده شود. به همین دلیل در هر سه شخصیت بسامد مونولوگ‌ها بسیار بالاتر از دیالوگ‌هاست. این ویژگی البته در شخصیت ثریا بسیار بیشتر از شخصیت لادن و لیاست؛ که البته می‌تواند به سبب تجربه بسیار طولانی او تنهایی و طرد شدن او به لحاظ اجتماعی و فرهنگی در بازه زمانی سی‌ساله باشد. در شخصیت‌های لادن و لیا، حوادث پیرنگ در زمان حال و همزمان با وقوع روایت می‌شود و درصد مونولوگ‌ها کمتر از رمان آن مادران این دختران است، اما به نسبت خود رمان درصد مونولوگ‌ها بیشتر است. این مونولوگ‌ها نشانه سکوت در ارتباط است که به گفتگوی ذهنی، گفتگو با آینه یا گفتگو از پشت پنجره منتقل می‌شود که ویژگی فضاسازی روایت به نشانه قطع ارتباط شخصیت با بیرون است.

یکی دیگر از ویژگی‌هایی که مضمون تنهایی و سوژه تنها برای شکل روایت همراه دارد، مربوط به زمان روایت است. تنهایی به سبب آنکه موقعیتی ذهنی است، خصلت بازنگرانه دارد و این ویژگی مفهومی سبب می‌شود قالب زمانی روایت، در موارد بسیاری گذشته‌نگر باشد. در رمان آن مادران این دختران، گذشته‌نگری غالب حجم رمان را دربر می‌گیرد که به سبب همان تجربه سی‌ساله شخصیت اصلی است. در این رمان حتی نتیجه

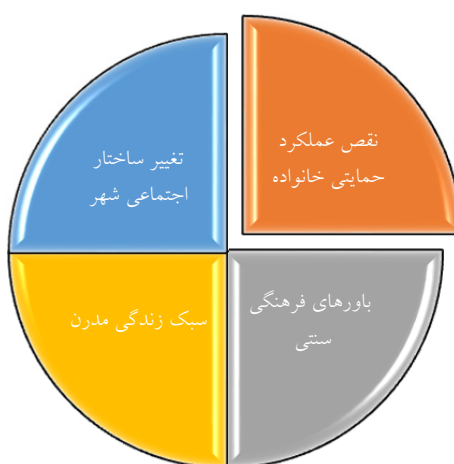
واکاوی بازنمود تنهایی و زمینه‌های ایجاد آن ... (فاطمه میوه چی و دیگران) ۱۶۳

وقایع زمان حال، مانند دعوای ثریا و زن ابوالفضل پس از بازگشت ثریا از گوران و به صورت گذشته‌نگر روایت می‌شود. اما در دو رمان دیگر که وقایع همزمان با وقوع روایت می‌شوند، گذشته‌نگری به این میزان نیست، اما به‌طور کلی این خصلت وجود دارد. گذشته‌نگری روایت نیز در جهت پیشبرد پیرنگ و کنش شخصیت استفاده می‌شود؛ زیرا گذشته‌نگری علاوه بر تبیین موقعیت شخصیت برای خواننده، ویژگی روشنگری برای خود شخصیت به همراه دارد و سبب شناخت و آگاهی بیشتر برای شخصیت است که تصمیم و کنش نهایی ازسوی او را شکل می‌دهد یا پیش‌بینی می‌کند. به سبب این روایت گذشته‌نگر است که مکش‌های توضیحی در این رمان‌ها بسیار زیاد هستند و بسامد روایت اکثراً مکرر است؛ به این صورت که یک حادثه یا یک تجربه و احساس بارها روایت می‌شود که باردیگر باید توجه کرد که این ویژگی در رمان "آن مادران این دختران" بسیار بیشتر است. این موضوع می‌تواند نشانه اهمیت و تاکید نویسنده و دغدغه او در موضوع بیوگی باشد که مسأله‌ای است همزمان اقتصادی-اجتماعی و فرهنگی و پیوند رمان با جامعه و فرهنگ و مسئولیت اجتماعی رمان بیشتر را نشان می‌دهد.

سوژه تنها در روایت هر سه رمان، در قالب شخصیت زن پرداخته می‌شوند. درحقیقت زنان به سبب مواجهه با موضوع جنسیت که بر ساختی فرهنگی است، می‌تواند ویژگی‌ها و امکانات بیشتری برای شخصیت‌پردازی نویسنده فراهم کند. مفهوم بیوگی برای زنان با محدودیت‌ها و برداشت‌های فرهنگی بیشتری همراه است و برای مردان چندان محدودیتی ندارد؛ امکان پیشرفت مالی در محیطی مردانه برای زنان دشوارتر است که در رمان آتش به تصویر کشیده می‌شود؛ نیز در رمان رهش، شخصیت لیا در پیوند با شهر و مسائل زیست‌محیطی قرار می‌گیرد که نشانگر مباحث اکوفمنیسم و ارتباط زن و طبیعت است. همچنین می‌توان به این موضوع توجه داد که انتخاب شخصیت زنان برای تصویر تنهایی به این سبب است که ارتباطات و صمیمیت به‌طور کلی برای زنان بسیار مهم است و هسته وجودی آنان است (ر.ک بریزندین، ۱۳۹۱) و به همین سبب برای این موضوع شخصیت زن و ارتباطات، امکان پرداخت بیشتری دارد و براساس مجموع سه رمان، تنهایی ساختاریافته در جامعه را نشان می‌دهد

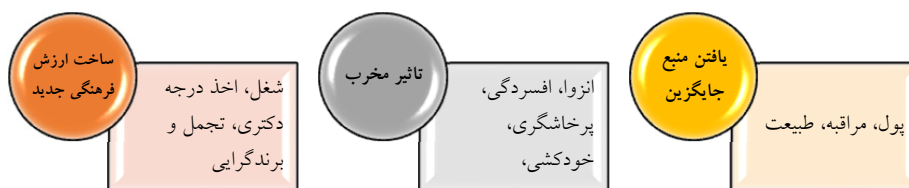
۵. نتیجه‌گیری

با توجه به تحلیل داده‌های روایی در این سه رمان، مبانی و محرک‌های اجتماعی، فرهنگی و محیطی در ایجاد تنهایی چه به‌لحاظ عاطفی و چه به‌لحاظ اجتماعی برجسته‌تر از زمینه‌های فردی می‌نماید. عامل اصلی بروز تنهایی در رمان آن مادران این دختران تاثیر باورهای فرهنگی سنتی درخصوص بیوگی؛ و در رمان آتش، تاثیر سبک زندگی مصرفی، مادی‌گرا و پولی؛ و در رمان رهش تاثیر محیط شهری و مولفه‌های زندگی بر ازدیاد این بحران، زمینه‌هایی اصلی در ایجاد احساس تنهایی در شخصیت‌هاست. هر سه عامل باورهای سنتی، فرهنگ پولی و شهر از مولفه‌هایی هستند که در فرآیند مدرن شدن تغییراتی بنیادین در سبک زندگی و تجارب انسان سبب می‌شوند. در فرآیند مدرن شدن ایران، این عوامل در چالش با عوامل سنتی نیز قرار می‌گیرند و سبب احساس تنهایی و رانده شدن افراد از زندگی جمعی می‌شود و به‌عنوان مسئله‌ای انسانی در جهان رمان دهه ۹۰ نمود می‌یابد. البته در رمان آن مادران این دختران، نیز به نوعی عدم حس تعلق نسبت به محیط وجود دارد و شهر تهران هرگز حس تعلق شهر خانوادگی شخصیت را نمی‌تواند القا کند. با توجه به نمودار زیر سه عامل عمده مربوط به زمینه‌های موقعیتی و یک عامل عمده مربوط به زمینه‌های فردی است که پیوند عمیق نمونه‌هایی از رمان دهه ۹۰ را با مسائل اجتماعی نشان می‌دهد.

شکل ۱. عوامل عمده تنهایی و انزوای شخصیت‌ها

از سویی دیگر، آثار تنهایی براساس سه رمان مورد تحلیل قابل توجه است: در رمان آن مادران و این دختران تاثیر مثبت آن در قالب ساختن ارزش فرهنگی برای خود (تصمیم ثریا برای دکترا گرفتن)؛ در رمان آتش تاثیر منفی تنهایی (خودکشی) و در رمان رهش، رها کردن و یافتن جایگزین (طبیعت و محیط زیست) نمود یافته است. یکی دیگر از نتایج حاصل از این پژوهش غیبت دین، مذهب و باورهای الهی و تاثیر آن‌ها در هر سه رمان است که به عنوان عاملی در کنترل تنهایی قابل توجه می‌نماید. خودکشی لادن در تضاد کامل با دین است؛ در رمان آن مادران این دختران، مرگ شوهر، تحت تاثیر باورهای جامعه و البته نهادهایش برای ثریا متفاوت معنا می‌شود؛ در رمان رهش نیز روایت می‌شود که دین در تقابل با مدرنیته و ساختار شهری است.

شکل ۲. آثار تنهایی و انزوا

بررسی و تحلیل سه رمان نشان می‌دهد که بیشترین نوع تنهایی شخصیت‌ها، تنهایی عاطفی است که در سطح خانوادگی بیشترین نمود را دارد؛ زیرا جامعه ایران، جامعه‌ای نیمه‌مستقل - نیمه‌مدرن است و در روایت‌ها نیز این بعد از مسئله تنهایی مورد تاکید است. با توجه به این ساختار که ارتباطات خانوادگی اولین و مهمترین شبکه ارتباطات افراد است، در روایت‌های رمان نیز، خانواده بیشترین سهم شبکه روابط را تشکیل می‌دهد و نقص کیفی در عملکرد حمایتی و غیبت فیزیکی افراد خانواده، به‌ویژه در بستر حوادث دشوار و آسیب‌زای روایت، شخصیتی با احساس تنهایی شکل می‌دهد. ازسوی دیگر تنهایی اجتماعی و انزوا، به میزانی بسیار کمتر، شکل دوم تنهایی شخصیت‌ها و مورد تاکید رمان است. شکل مهم انزوای اجتماعی که انزوای محیطی معرفی شد نیز در هر سه رمان حضور دارد. در رمان رهش انزوای محیطی در هر سه شکل قابل تشخیص است و در دو رمان

دیگر، انزوای محیطی به صورت حس در خانه نبودن برای ثریا و لادن روایت‌پردازی می‌شود و به این ترتیب بستر محیطی و شهری الگوی ساخت روایت و توصیف تنهایی مدرن در رمان شناخته می‌شود.

باتوجه به تحلیل روایت‌ها، سوژه تنها هرگز منزوی نمی‌شود و درنهایت در جریان پیرنگ به سمت تغییر گام برمی‌دارد و موقعیت و ذهنیت خود را پرورش می‌دهد و ازاین منظر الگوی غالب پیرنگ، آگاهی و تحول است. روایت با گذشته‌نگری‌های مکرر و مونولوگ‌های بسیار درنهایت به تغییر مثبت و رشد منتهی می‌شود و بیش از آنکه سیاهی و تباهی تنهایی به تصویر کشیده شود، رمان‌ها قدرت تنهایی و سازندگی آن را نمایان می‌سازند و چهره‌ای سودمند و مثبت را درکنار احساسات منفی تنهایی به نمایش می‌گذارند و این الگو تنها در یک رمان آتش نقض می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. ویرانی ارزش‌های سنتی بدون اینکه ارزش‌ها مدرن جایگزین شوند.
۲. بازخوانی ارزش‌های سنتی و گفتگویی فعال با اصول مدرنیته که به ساخت نسخ مدرنیته ایرانی می‌انجامد.
۳. از نمونه‌های بارز آن می‌توان به شخصیت‌های اصلی رمان‌های بوف کور، شازده احتجاب، سمفونی مردگان، چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم اشاره کرد که هرکدام در نتیجه شرایط ذهنی، تغییرات ساختاری و باورهای فرهنگی جنسیتی در جریان مدرن شدن تنهایی و انزوا را تجربه کرده‌اند.
۴. استاد جامعه‌شناسی شهری، انجا مشیلز استاد فلسفه و لودوین میوسن استاد روانشناسی در بخش علوم اجتماعی میان‌رشته‌ای در دانشگاه اوتراخت هلند
۵. چنانکه بسیاری از افراد درونگرا ساعاتی را تمایل به کناره گرفتن از جمع دارند.
۶. تقسیم‌بندی دیگری نیز وجود دارد که میجوسکوویچ مطرح می‌کند و ۴ شکل دارد:
 ۱. تنهایی فیزیکی که همان جدایی مکانی یا زمانی است.
 ۲. حالت ذهنی تنهایی؛ این احساس که هم‌نوعان ما را پس زده‌اند یا از فعالیت‌ها و علایق دیگران بی‌نصیبیم. انسان در این شکل از تنهایی با دیگر افراد، دوستان، جامعه یا خداوند بیگانه شده است.
 ۳. فرد از دیگران جدا می‌افتد و تنهایی را در بخشی از وجود خود حس می‌کند؛ این امر بدان علت است که انسان‌ها در رابطه با دیگران با شرایطی مواجه هستند که نمی‌دانند چگونه تغییرش دهند. مثل شرایط یک سیاه‌پوست یا فردی فلج. این افراد درد دهشتناک تنهایی را می‌دانند، اما

واکاوی بازنمود تنهایی و زمینه‌های ایجاد آن ... (فاطمه میوه چی و دیگران) ۱۶۷

می‌پذیرند که همچون امری عقلانی، بدشانسی یا شرط غیرمنصفانه وجودشان است که با آن زندگی می‌کنند.

۴. خلوت‌گزینی با ارزش مثبت. حالت زیستن به تنهایی و در عین حال نداشتن درد تنهایی؛ مانند آرامش حکیمان، بودا، مسیح (ر.ک میجوسکوپیچ، ۱۴۰۳: ۱۳۳-۱۳۴).

۷. نسیم تا پیش از این قصد خودکشی داشت و لادن او را به مهمانی شرکت می‌برد و در انجا با نامزد فعلی‌اش آشنا می‌شود.

۸. نیز نک ۳۵؛ ۱۰۲؛ ۱۱۴.

۹. چرا او [همکلاسی قدیمی لیا] باید از این که ما در خانه چیزی را به هم بگوییم شگفت زده شود. مگر اینکه مطلع باشد که علا خانه نمی‌آید (امیرخانی، ۱۳۹۶: ۱۶۴).

- چیزی بین من و علا شکسته است؛ شکسته‌تر از هر سه سفال لالچین همدان (همان: ۱۷۴).

۱۰. شخصیتی میانسال که در قسمتی از کوه‌های توجال زندگی‌ای به سبک ارگانیک دارد و در روایت وجهی منجی‌گونه دارد.

۱۱. در این قسمت تنها کیفیت و کمیت ارتباطات فردی سنجیده شده است و بررسی سطح انزوای محیطی که مرتبط با کمیت یا کیفیت ارتباط با محیط شهر و محله است مفصل در قسمت زمینه‌های ایجاد تنهایی و انزوا تحلیل شده است.

۱۲. به همین دلیل ثریا هنوز مردها را در خیابان برانداز می‌کند (سلیمانی، ۱۳۹۷: ۱۹۵).

۱۳. این دختر (شراره) کسی است که منشی شرکت به لادن می‌گوید یکی از کسانی است که زیرآب او را در شرکت زده است.

۱۴. در حالی که ابوالفضل به همسرش گفته است در هر صورت او مجدداً ازدواج خواهد کرد؛ چه با ثریا چه با دیگری.

۱۵. «دکتر را خواهد گرفت ... این مدرک را برای کوباندن به تخت سینه کاووس لازم دارد. تو پول داری من دکتر این به اون در» (سلیمانی، ۱۳۹۷: ۲۱۶).

۱۶. ن.ک بخش زمینه‌های موقعیتی: انزوای محیطی در همین مقاله.

۱۷. ر.ک سنایور، ۱۳۹۷: ۶۶؛ ۱۱۳؛ ۲۳ و ۲۷.

۱۸. لیا این عبارت را که حالت کنایی دارد زیاد به کار می‌برد.

کتاب‌نامه

آلبرتی، فی.باند. (۱۴۰۱). سرگذشت تنهایی: تاریخچه یک احساس، ترجمه اکرم رضایی بایندر. تهران؛ بیدگل.

۱۶۸ / ادبیات پارسی معاصر، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

- امیرخانی، رضا (۱۳۹۶). رهش. تهران: افق.
- باومن، زیگومنت. (۱۳۸۴). *عشق سیال: در باب ناپایداری پیوندهای انسانی*، ترجمه عرفان ثابتی، تهران: ققنوس.
- پایا، علی (۱۳۸۷). ملاحظاتی انتقادی درباره تجربه مدرنیته ایرانی، حکمت و فلسفه، سال چهارم شماره سوم، صص ۶۳-۸۹.
- تانکیس، فرن (۱۳۹۴). *فضا، شهر و نظریه اجتماعی*. حمیدرضا پارسا و آرزو افلاطونی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- جعفری، سمیرا (۱۳۸۹). امنیت در محلات مسکونی، *فصلنامه گزارش*، شماره ۶۴ و ۶۵، صص ۲۲-۳۰.
- جهانبگلو، رامین (۱۳۸۱). *موج چهارم*. ترجمه منصور گودرزی، تهران: نشر نی.
- حسینی، سید حسن و زینب ایزدی (۱۳۹۵)، *پدیدارشناسی تجربه زیسته زنان مجرد (جمعیت مورد مطالعه: زنان مجرد بالای ۳۵ سال شهر تهران)*، *نشریه مطالعات اجتماعی روانشناختی زنان*، شماره ۴۶، صص ۴۱-۷۲.
- سلیمانی، بلقیس (۱۳۹۷). *آن مادران این دختران*، تهران: ققنوس.
- سناپور، حسین (۱۳۹۷). *آتش*. تهران: چشمه.
- شعاع کاظمی، مهرانگیز و مهرآور مومنی جاوید (۱۳۹۱). *آسیب‌های اجتماعی (نوید)*، تهران: انتشارات آوای نور.
- شکریگی، عالیّه (۱۳۹۶). *جامعه‌شناسی تنهایی زنان*، تهران: بهمن برنا.
- صادقی‌زاده، سلمان (۱۴۰۲)، واکاوی مفهوم مدرنیته بازاندیشانه با چشم‌اندازی به مدرنیته ایرانی، *نشریه پژوهشنامه علوم سیاسی*، شماره ۷۳، صص ۱۳۷-۱۵۶.
- فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۸۲). آیا مدرنیته در ایران به بن‌بست رسیده است؟، *کتاب ماه علوم اجتماعی*، شماره ۷۵، صص ۲۴-۲۶.
- کلاتری عبدالحسین و همکاران (۱۳۹۹). *احساس تنهایی در شهر: علل و پیامدها*، تهران: مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۱). *جامعه‌شناسی*. ترجمه منوچهر صابری، چاپ هفتم، تهران: نشر نی.
- موستاکس، کلارک. ای. (۱۴۰۰). *تنهایی*، ترجمه طیبه طهماسبی، تهران: نویسه پارسی.
- میجوسکوویچ، بن لازار. (۱۴۰۳). *تنهایی در فلسفه، روانشناسی و ادبیات*. ترجمه وحید گلشاهی، تهران: نگاه.
- هورتولانوس، رلوف و همکاران. (۱۳۹۴). *انزوای اجتماعی در جامعه مدرن*، ترجمه لیلا فلاحتی سرابی و صادق پیوسته. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.

- Bound Alberti, Fay(2019). A Biography Of Loneliness: The History Of An Emotion, Oxford University Press.
- Fromm Reichmann , Frieda. (1959) Loneliness, Psychiatry, 22:1, 1-15.
- Giervegd, De Jong(1998). A review of loneliness: Concepts and definitions, determinants and consequences. Reviews in Clinical Gerontology, (8), 73-80.
- Giervegd, De Jong & etal. (2006). Loneliness and social isolation. In D. Perlman, & A. Vangelisti (Eds.), The Cambridge handbook of personal relationships (pp. 485-500). Cambridge University Press.
- Perlman, D., & Peplau, L. A. (1981). Toward a social psychology of loneliness. In S. W Duck & R. Gilmour (Eds.), Personal relationships in disorder. London: Academic Press. (pp. 3F56).
- Russel, Dan & etal.(1984). Social And Emotional Loneliness: An Examination of Weiss's Typology of Loneliness. Journal of Personality and Social Psychology. Pp 1313-1321.
- Weiss.R.S(1973). Loneliness:The experience of emotional and social isolation . Cambridge. MA, MIT Press.
- Zavaleta, D & etal. (2017). Measures of Social Isolation. Social Indicators Research, 131 (1). pp. 367-391.